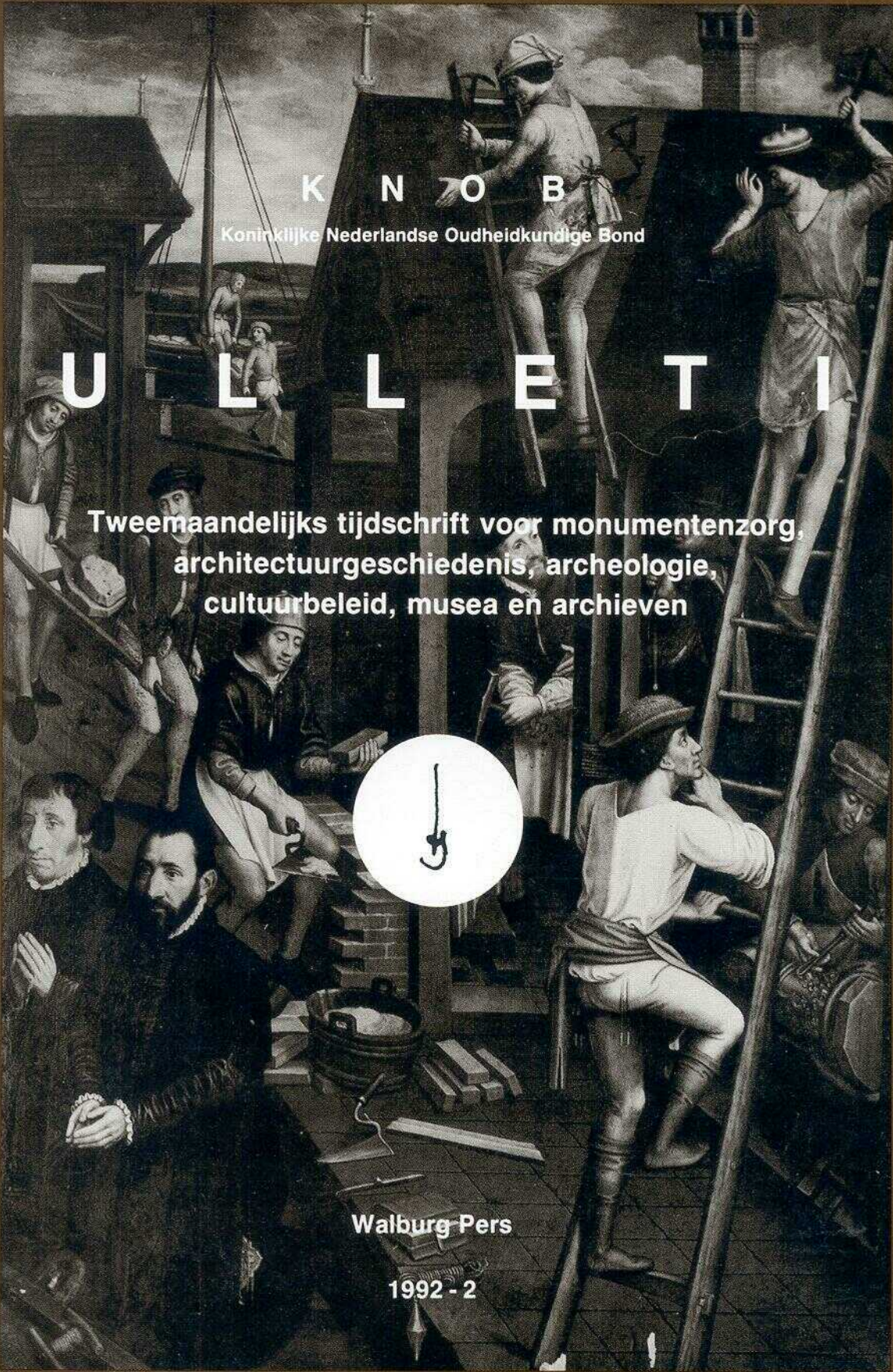
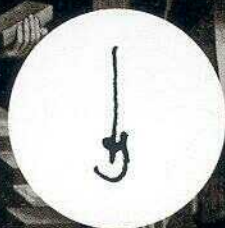

K N O B
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Tweemaandelijks tijdschrift voor monumentenzorg,
architectuurgeschiedenis, archeologie,
cultuurbeleid, musea en archieven

Walburg-Pers

1992 - 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouw H.K.H. Prinses
Juliana.

Bulletin

Tweemaandelijks tijdschrift van de
KNOB, tevens orgaan van de
Rijksdienst voor de Monumentenzorg
en de Rijksdienst voor het
Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

Prof. dr. ir. F.W. van Voorden
(hoofdredacteur), prof. dr. E. R. M.
Taverne (adviseur), mevr. drs.
M. M. A. van Boven, mevr. drs.
M. L. A. J. Th. Brekelmans, mevr. drs.
M. J. Dolfin, mevr. drs. J. B. Geerlink,
mevr. drs. M. Krauwer, dr. ir.
R. A. F. Smook, prof. dr. ir.
C. L. Temminck Groll, ir. P. C. van
Traa, mevr. M. P. Wolff, prof. dr.
A. van der Woud.

Redactieraad

Drs. U. F. Hylkema (voorzitter),
prof. dr. W. J. H. Willems,
mr. C. H. Goekoop, drs. J. F. van
Regteren Altena, drs. C. O. A. Baron
Schimmelpenninck van der Oije,
ir. C. J. Vriesman, mevr. drs.
M. J. H. Willinge.

Lay-out en vormgeving

Walburg Pers.

Summaries

Mevr. drs. M. L. A. J. Th. Brekelmans.

Abonnementen

Bureau KNOB,
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756
Abonnement en lidmaatschap KNOB:
f 75,—; f 50,— (t/m 27 jr); f 125,—
(instelling etc.). Opzeggingen voor
1 december van het jaar.

Losse nummers en druk

Walburg Pers
Postbus 222
7200 AE Zutphen
tel. 05750-10522.

Losse nummers f 15,—.

ISSN 0166-0470

49

M. Dolfin
Voorwoord

50

A. de Vries
Bouwhistorie: nu en straks

52

D.J. de Vries
**Bouwhistorisch onderzoek en de restauratie-
praktijk**

59

C.J. van Haaften
**Inhoudelijke monumentenzorg na de
decentralisatie**

64

M.C. Laleman en P. Raveschot
**Restauratie van gebouwen: behoud en vernieling
van erfgoed**

71

R. de Jong
Het grote verband

74

Publikaties
J.A. Mol, De Friese huizen van de Duitse Orde
(recensie: *Remi van Schaik*); Niels L. Prak,
Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940
(recensie: *Pablo Collette*).

76

Recent verschenen

76

Berichten
Historische architectuur in Zuid Afrika.
Archeologie: Stadsarcheologie binnen ICOM,
Stadsarcheologie exit in Den Haag?, Ministeriële
plannen, Röntgen in ROB, Kelten op TV, Zoals de
ouden bouwden, Graven met computer in
Haarlem, Olympische Spelen, Archeologie voor
Tweede Kamer, .
Monumentenzorg: Herbestemming Westerkerk
Leeuwarden.

86

Tentoonstellingen
75 jaar Museum het Prinsessehof, Ruyteriana,
Architect S.J. Bouma.

87

Summaries

87

KNOB
Berichten en mededelingen
Algemene ledenvergadering Leiden.
Auteurs

Omslag: Triptiek der Vier Gekroonden, Brussel
(Gem. museum; inzet paraaf H. Janse).

BULLETIN KNOB
Jaargang 91, 1992, nummer 2

Voorwoord

Op 11 oktober 1991 vond het symposium 'Het grote verband' plaats in de kerk van de Evangelische Broedergemeente te Zeist. Vijf sprekers bogen zich die dag over de vraag wat het verband is tussen het minutieus onderzoek van de bouwhistoricus, de restauratiepraktijk en het monumentenbeleid. Een verband, waarvan de voorzitter van die dag, prof. dr. ir. R. Meischke, zich ernstig afvroeg of dit er wel zou zijn. Een verband dat er volgens de sprekers wel degelijk is, of er tenminste zou moeten zijn. Want als er één ding duidelijk werd op 11 oktober, is het wel de distantie tussen het gewenste en het feitelijke verband tussen bouwhistorisch onderzoek en restauratiepraktijk. De oorzaken die hiervoor aan te dragen zijn, zijn talrijk. De sprekers analyseerden deze en de meesten, zelf bouwhistoricus of tenminste nauw bij dit werk betrokken, schroomden daarbij niet om ook de hand in eigen boezem te steken. Duidelijk echter richtten zij hierbij het oog op de toekomst.

In de wereld van de monumentenzorg is veel in beweging, ook zoals bij lezing zal blijken in het voorheen misschien wat gesloten wereldje van de bouwhistorici. Er dient zich een nieuwe generatie onderzoekers aan, die zich geconfronteerd ziet met nieuwe onderzoeksvraagstukken. Conclusies uit het verleden openen perspectieven en wegen voor de toekomst.

In de kolommen van het Bulletin van de KNOB is de bouwhistorie geen vreemde. Regelmatig verschenen en verschijnen er artikelen, waaraan uitvoerig bouwhistorisch onderzoek ten grondslag heeft gelegen. Zelden echter is de lezer een kijkje gegund achter de schermen. Hetgeen in een lezenswaardig artikel op aangename wijze wordt gepresenteerd, is soms onder moeizame omstandigheden bevochten. Steeds heeft de bouwhistorie daarbij zijn waarde bewezen zowel voor de restauratiepraktijk als voor het vermeerderen van de kennis van het bouwkundig erfgoed. De redactie heeft daarom gemeend de inhoud van de lezingen, door de meeste sprekers enigszins bewerkt tot deze publicatie, in het Bulletin te moeten opnemen.

In deze uitgave ontbreekt alleen de lezing van dr. L. de Vliegheer. Op geheel eigen wijze bracht hij zijn ideeën en ervaringen voor het voetlicht, ondersteund door een overvloed aan diamateriaal. Dit aantrekkelijke discours leent zich echter moeilijk voor een publikatie. Om deze reden is hiervan afgezien.

In dit voorwoord is een korte terugblik op het verloop van de dag zelf gerechtvaardigd. Aanleiding voor de bijeenkomst was het afscheid van dr. H. Janse van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Voor de RDMZ was dit aanleiding om juist met dit symposium stil te staan bij het bouwhistorisch onderzoek dat door Herman Janse en enkele geëerde leeftijdgenoten en voorgangers zo'n belangrijke impuls heeft gekregen. Hoezeer deze discipline wortel heeft geschooten, mocht blijken uit het in grote getale opgekomen publiek, waaronder velen van een jongere generatie.

De organisatie werd enigszins geplaagd door tegenslag in de vorm van plotselinge ziekte van enkele sprekers; mevrouw Laleman en de heer De Vries werden gelukkig op uitstekende wijze vervangen door respectievelijk de heer Raveschot en de heer De Jong. Overigens werd de medewerking van Belgische collega's zeer bewust gezocht om door uitwisseling van ervaringen het verband letterlijk en figuurlijk te vergroten.

Deze dag werd tevens aangegrepen om een tweetal nieuwe verschijningen te presenteren en wel het boek *Werk en merk van de steenhouwer, het steenhouwersambacht in de Nederlanden voor 1800*, van de hand van H. Janse en D.J. de Vries, en de bekendmaking van de oprichting van de Stichting Bouwhistorie Nederland. Dit laatste mag een onderstreping zijn van het stadium van volwassenheid waarin de bouwhistorische discipline in Nederland is geraakt.

M. Dolfijn

Triptiek der Vier Gekroonden. Anoniem, tweede kwart 16de eeuw. Brussel, Gemeentelijk Museum (foto RDMZ).

Bouwhistorie: nu en straks

A. de Vries

Inleiding

De bouwhistorie is een terrein dat zich niet in een zeer brede belangstelling mag verheugen en dat over het algemeen weinig inzichtelijk voor buitenstaanders is. Toch treedt het onderzoek naar historische bouwwijzen meer en meer uit haar isolement. In plaatselijke kranten verschijnen steeds meer artikelen over dit onderwerp en meer in het algemeen heeft de bijdrage van Koos Steehouwer in het NRC-Handelsblad van 6 februari 1990 (*De middeleeuwen teruggevonden*) zeer zeker aan een positiever beeld bijgedragen. Wellicht is de vroegere stilte rond het bouwhistorisch onderzoek te wijten aan het feit dat het vooral wetenschappelijk georiënteerd was en minder ten behoeve van de restauratiepraktijk verricht werd. Maar langzamerhand is ook de praktische betekenis groter geworden: de bouwhistorie ten behoeve van de instandhouding, ten behoeve van verantwoorde restauraties en niet te vergeten ten behoeve van bescherming. Dat laatste speelt zeker een rol bij de inventarisatie en bescherming van jongere bouwkunst. In dit bestek gaat het echter niet om de vakinhoudelijke kant, maar om de praktijk van het bouwhistorisch onderzoek, een aspect waar overigens veel te weinig aandacht voor bestaat.

Financiering

Over de financiële kant van het bouwhistorisch onderzoek is maar bitter weinig bekend. Hoeveel procent van de totale restauratiekosten bedraagt het bouwhistorisch onderzoek eigenlijk? Hoeveel wordt er landelijk aan besteed? Zijn er voldoende middelen? De antwoorden liggen niet voor de hand.

De beschikbare gegevens geven aan dat er procentueel weinig verschil is in onderzoekskosten bij grote of kleine restauraties. Als er verschillen zijn, zijn ze te verklaren uit het feit dat er twee soorten onderzoek zijn: kortlopend vooronderzoek en intensief onderzoek tijdens de werkzaamheden.

Bouwhistorisch onderzoek aan het gebouw zelf, tijdens een restauratie, bedraagt ongeveer 1 à 1,5% van de totale restauratiekosten. Vooronderzoek in de vorm van literatuur- en archiefonderzoek komt veel goedkoper uit en is natuurlijk veel meer afhankelijk van de hoeveelheid materiaal dan van de omvang van de restauratie.

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg is een relatief bescheiden bedrag voor bouwhistorisch onderzoek gereserveerd. Daarnaast is vooronderzoek subsidiabel, zodat een deel ook via het restauratie-budget loopt. Althans, indien de eigenaar die kosten wil maken. Soms wordt een onderzoek ook wel uit beide geldstromen bekostigd, in dat geval gaat het om een samenwerking tussen eigenaar/opdrachtgever en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Als deze bedragen bij elkaar worden opgeteld (dus onderzoeksbudget en gesubsidieerd onderzoek) dan blijkt dat slechts ca. 0,15% van het totale restauratiebudget aan bouwhistorisch onderzoek besteed wordt. Het stadskernonderzoek in Maastricht meegerekend – een niet regulier en eenmalig project van 4 jaar – maakt het bouwhistorisch onderzoek 0,4% van de restauratiebegroting uit. Vergeleken met Duitsland, waar 1% verplicht aan onderzoek wordt besteed, lijkt dat weinig. Dat is waar, maar die 1 % wordt besteed aan 'Bauforschung', een begrip dat niet identiek is aan bouwhistorisch onderzoek. *Bauforschung* is veel ruimer en omvat al het onderzoek dat aan een gebouw verricht wordt – al het onderzoek ten behoeve van of naar aanleiding van een restauratie. *Bauforschung* impliceert ook onderzoek naar muurschilderingen, naar steensoorten en deels ook bouwtechnisch onderzoek. Een bouwtechnisch onderzoek als Zonnestraal of Gooiland is typisch *Bauforschung* – zij het dat de bouwhistorische component bij deze beide onderzoeksprojecten nauwelijks is uitgewerkt. Zo bezien is de situatie in Nederland vergelijkbaar met die in Duitsland, want uit het restauratie-budget is een bedrag van 1 miljoen gereserveerd juist voor dit soort onderzoek. Ook het Maastrichtse project is, althans wat het aandeel van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aangaat, uit deze bron gefinancierd. En dan is er wel sprake van een percentage van 1% van de restauratiebegroting dat aan 'Bauforschung' wordt besteed. Dit niet ter geruststelling dat het allemaal wel meevalt, want het feit blijft dat het aandeel van het pure bouwhistorisch onderzoek ten opzichte van het bouwtechnisch onderzoek schrikbarend klein is, nl. 1:10!

Als de bouwhistorische activiteit in ons land afgemeten zou worden aan wat er financieel beschikbaar is, is die activiteit gering, zeker in vergelijking met het bouwtechnisch onderzoek. Aan de andere kant gebeurt er natuurlijk meer. De Rijksgebouwendienst besteedt een groot bedrag aan een syste-

matisch onderzoekprogramma van zijn eigen gebouwen. Ook op gemeentelijk niveau neemt het bouwhistorisch onderzoek hier en daar een prominente plaats in (in Utrecht is het uitzonderlijk goed geregeld: bij een restauratie van enige omvang verricht de gemeente altijd een bouwhistorisch vooronderzoek). Vanzelfsprekend is het bouwhistorisch onderzoek op gemeentelijk niveau echter nog lang niet.

Vanuit de particuliere hoek (eigenaren/architekten) wordt voor bouwhistorisch onderzoek nauwelijks geld uitgetrokken. Zelden staat op een begroting een post voor vooronderzoek. De initiatieven uit deze hoek zijn zeer incidenteel. Men zou kunnen zeggen dat daarom juist deze categorie gestimuleerd zou moeten worden tot het uitvoeren (of laten uitvoeren) van bouwhistorisch vooronderzoek. Veel zin zal dat vermoedelijk niet hebben. De oude generatie van gespecialiseerde restauratie-architecten, die zich wel voor onderzoek beijverde, is aan het verdwijnen. Goedkeuring van de architectenkeuze – zoals vroeger het geval was – is nu niet meer vereist. Terecht overigens. Maar dat heeft wel tot gevolg dat de restauratiemarkt meer en meer gedomineerd wordt door projectontwikkelaars en architecten die uitsluitend in nieuwbouw werkzaam zijn en die voornamelijk geïnteresseerd zijn in een zo snel mogelijke goedkeuring voor hun appartementen of kantoorruimte. Restaureren wordt steeds meer verbouwen. Het is niet eens met zekerheid te zeggen of de kwaliteit van de restauraties daardoor achteruitgaat, maar het is duidelijk dat de belangstelling voor het gebouwde verleden vanuit die hoek althans flink tanend is.

Wet- en regelgeving

Bouwhistorici hoort men wel eens verzuchten waarom het onderzoek niet verplicht gesteld kan worden of dat het een gemiste kans is dat het niet in de nieuwe monumentenwet is geregeld. Is dat terecht? Stel dat een eigenaar verplicht zou zijn om bij het indienen van een restauratie- of verbouwingsplan een onderzoeksrapport te leveren, dan is dat uitsluitend bedoeld om de aanvraag goed te kunnen beoordelen. En die beoordeling is nu juist de taak van de overheid (gemeente of rijk). Met andere woorden: als de overheid over meer gegevens wil beschikken om een plan te kunnen beoordelen en zij vindt dat daartoe onder-

zoek gedaan moet worden, dan moet zij ook zelf voor dat onderzoek zorgen. In de wet staat dat aan en vergunning voorwaarden verleend kunnen worden: *voorwaarden in het belang van de monumentenzorg*. Dit artikel 19 is, anders dan men wel eens hoort zeggen, uitdrukkelijk niet bedoeld om onderzoek te kunnen afdwingen, wel om eventueel voorwaarden te kunnen stellen aan vondsten of afkomend materiaal, of voorwaarden met betrekking tot het plan zelf als er bijzondere vondsten verwacht worden.

Bouwhistorisch onderzoek is en blijft derhalve een taak van de overheid, waarbij de subsidiabiliteit een stimulans is voor particulier initiatief. Een verdergaande druk op particuliere inzet door wet- of regelgeving is afwentelen van verantwoordelijkheden.

De toekomst van het bouwhistorisch onderzoek

Enkele feiten:

- De decentralisatie gaat voort, steeds meer gemeenten verlenen zelf vergunningen, binnen één jaar zullen vrijwel alle gemeenten dat doen.
- Het monumentenbestand zal na het MSP/MRP toenemen van 40.000 naar zo'n 55/60.000: dat wil zeggen dat het aantal vergunningen zal toenemen van 1400 naar ruim 2000 per jaar.
- Bij grote gemeenten met een goed geoutilleerd monumentenbureau vormt de advisering door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op een gemiddeld restauratieplan van een gemiddeld woonhuis nauwelijks een meerwaarde in de besluitvorming, hooguit een toets. De gemeente is veel betrokkener en heeft het pand bij vooroverleg al grondig bekeken.

Als men deze zaken bij elkaar optelt dan moet de conclusie wel luiden dat de advisering door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg selectiever zal moeten, alleen bij belangrijke gebouwen of principiële vraagstukken en meer ingegeven door de vraag van de gemeente. Een volledige en diepgaande advisering, gebaseerd op bouwhistorisch onderzoek, door de RDMZ aan gemeenten met een goed 'monumentenapparaat' betekent immers dubbel werk en

draagt in verhouding tot de geleverde inspanning te weinig bij.

Het gevolg van deze ontwikkelingen is dat er wel eens minder bouwhistorisch objectonderzoek door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg gedaan zou kunnen gaan worden. Doordat er steeds minder grote gebouwen langdurig in de steigers staan, neemt ook die betrokkenheid van de bouwhistorici af. Restauraties als die van de Sint-Servaas zijn voorbij.

Wellicht komt de nadruk meer op thematisch onderzoek te liggen. De RDMZ heeft zich ten doel gesteld de landelijk aanwezige kennis op het gebied van de monumentenzorg en Nederlandse bouwkunst te 'bundelen'. Voor de opslag en ontsluiting van al die kennis wordt binnenkort een databank operationeel. Het is onontbeerlijk dat die ook gevoed wordt door gemeentelijke rapporten, die vaak gedetailleerde bouwhistorische informatie bevatten. In het verwerken en uitdragen van die kennis kan de bouwhistoricus een grote rol spelen.

Onvermijdelijk dient ook het terrein van ruimtelijke ordening en de stadsvernieuwing zich aan, een gebied waar de bouwhistoricus nog nauwelijks actief is. Onderzoeksthema's zijn bijvoorbeeld de verspreiding van de verschillende, vaak experimentele woningtypen in de zgn. '20-'40 wijken. Als bouwhistorisch onderzoek niet alleen is het onderzoek naar de geschiedenis van een gebouw, maar ook naar de geschiedenis van het bouwen, dan horen dergelijke projecten zeker tot de vakdiscipline. Waarom onderzoekt een bouwhistoricus immers wel de indeling van het middeleeuwse woonhuis, maar niet van 19de/20ste eeuwse volkswoningbouw? In projecten als tuindorp Het Lansink (Hengelo), Amsterdam 20-40 of Rotterdam 20-40 zitten zeker elementen van bouwhistorisch onderzoek. Het wil er alleen maar niet van komen, en dat is hoogst merkwaardig als men bedenkt dat van het totale bouwbestand tot 1940 10% oudere bouwkunst is en 90% jongere (1850-1940). Het onderzoeksterrein blijft traditioneel afgebakend tot de 10% oudere bouwkunst en de 90% jongere bouwkunst ligt braak.

Blijft de bouwhistoricus zich beperken tot de traditionele bouwkunst van voor 1850, dan zal de kloof tussen bouwhistorici en Technische Universiteiten, een kloof die er in feite al is, alleen maar groter worden, met als

gevolg dat de bouwhistorici buiten spel komen te staan. De bouwhistoricus die een gebouw als de Van Nellefabriek of de Van Tijenflat niet tot zijn werkterrein maakt, prijst zich zelf uit de markt. Dit terrein van nieuwe constructiewijzen, materialen en woningtypen is qua thematiek niet anders dan de traditionele bouwhistorische discipline. Wel is de inhoud anders, fundamenteel anders zelfs. Wordt het niet hoogtijd dat de bouwhistorici zich ook over dit gebied ontfemen?

Het bouwhistorisch onderzoek en de restauratiepraktijk

Dirk J. de Vries

Gelukkig delen we de zorg voor monumenten met grote groepen uit de samenleving. Deze algemene belangstelling manifesteert zich onder meer in duizende kranteberichten die jaarlijks verschijnen en massale activiteiten als Ontdek je plekje, Kerkepad en de Open Monumentendag. De professionele monumentenzorg weet zich gesteund door een positieve belangstelling die actief of passief onder brede lagen van de bevolking leeft.

Vanaf de Industriële Revolutie veranderde het wereldbeeld in een razend tempo. In deze periode nam de gemiddelde leeftijd van een mens aanzienlijk toe. Dit gekoppeld aan de uitbreiding van het collectieve geheugen, dankzij 19de-eeuwse druktechnieken en de komst van de fotografie, benadrukte het veranderingsproces en verklaart mogelijk de collectieve hang naar het verleden met uitingen van nostalgie en romantiek.

In de 19de eeuw gold de romantische schilder Cornelis Springer als de 'grootste architect onder de schilders', wiens werk invloed had 'op de herleving van onzen nationalen bouwstijl'.¹ Tillema wees reeds op de merkwaardige tegenstelling tussen de mensen die Springer op handen droegen en degenen die geen enkele belangstelling wisten op te brengen voor het voortbestaan van de aanwezige monumenten. 'Men kan zich zelfs afvragen of velen niet hetzelfde tijd tot beide groepen behoorden'.²

Het begin van de monumentenzorg in Nederland heeft een parallel met de na-oor-

logse golf van afbraak en sanering en de gelijktijdig nostalgie die tot op de dag van vandaag morele steun aan de monumentenzorg geeft. Ton Koot is de 20e-eeuwse Victor de Stuers, Anton Pieck zorgde voor de plaatjes, evenals de reclametekenaar Han Prins die vorm gaf aan de inmiddels zeer populaire reeks 'Ach Lieve Tijd' en een goede kennis was van 'Ontdek je plekje' regisseur Joop Scheltens, afb. 1 en 2.

Het beeld van de monumentenzorg

De voorkeur van het grote publiek, de door Auke van der Woud zo genoemde 'oppervlakkige monumentenzorg'³ zadelt de professionele of specialistische monumentenzorg met een gewetensconflict op. Er zijn talrijke monumenten in meer of mindere mate op historiserende wijze gerestaureerd. Deze werkwijze is vooral door architectuurhistorici en architecten bekritiseerd (Kalf, Peeters, Denslagen, Michels). Arjen Oosterman verzucht: 'Monumentenzorg lijkt op het opzetten van dieren: het object van liefde wordt nagejaagd, gedood en vervolgens geconserveerd op een wijze die natuurlijk probeert te zijn; het dier oogt levensecht, maar zal geen stap meer zetten en waarmee het is vol gestopt laat zich raden'.⁴ Gefantaseerde, quasi oude toevoegingen verstoren het nog wel betrouwbare historische beeld. Zo'n gefantaseerde 'complete-

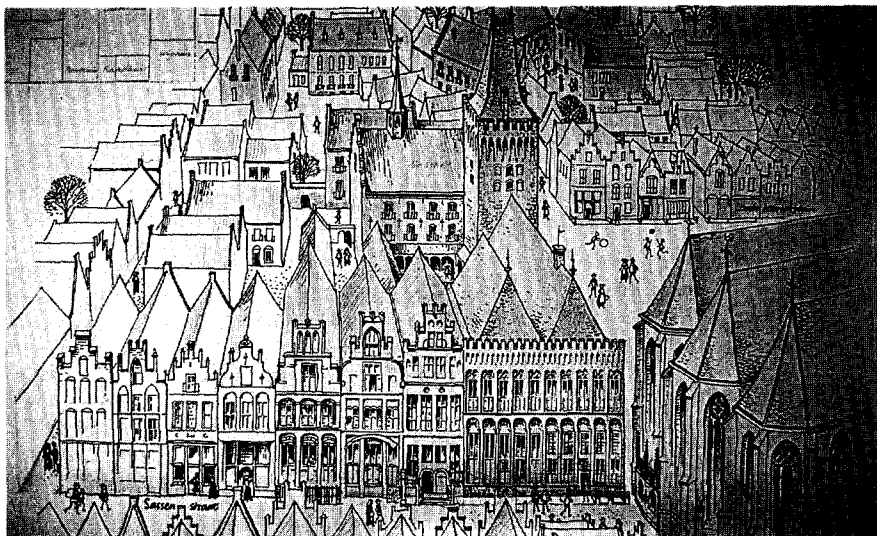
ring' veroorzaakt een extra nare bijmaak wanneer er jongere, maar historisch gezien legitieme bouwdelen voor worden verwijderd. Daarnaast waren het de meer modern georiënteerde architecten die vonden en vinden dat een monument best met hedendaagse vormen en materialen hersteld of aangevuld kan worden. Uit reacties van 'het grote publiek' blijkt echter een veel grotere waardering voor een traditioneel, harmonieus en gaaf ogend straatbeeld dan voor een stadsbeeld met ten dele of algeheel nieuwe elementen. Volgens het Utrechtse onderzoek door Harry Ganzeboom prefereren men historiserende nieuwbouw boven onaangepaste nieuwbouw en worden voorbeelden van totale reconstructie als restauratiewijze kritiekloos toegejuicht.⁵

Monumentenzorg bestaat bij de gratie van de veranderingen in de gebouwde omgeving. Voor vernieuwers zijn wij minimaal een remmende factor, in het ergste geval een onoverkoombaar obstakel; voor hen die willen reconstrueren zijn wij puriteinse scherpshijpers. Voor wie van onze goedkeuring of subsidie afhankelijk is, zijn wij bovenal traag en bureaucratisch. De waardering van hen die beroepsmatig met monumentenzorg van doen hebben, is minimaal genuanceerd en minder positief dan die van het grote publiek. Het is dan ook niet moeilijk bezwaren tegen het (rijks)monumentenbeleid te citeren. In 1980 voelde de Rijkscommissie zich genoodzaakt in de verdediging te gaan.⁶ Ook de luis in de pels van monumentenzorg, de Groningse hoogleraar architectuurgeschiedenis Ed Taverne, schopt, ten dele tegen een cliché: 'Wij beschouwen een aantal gebouwen als kunstwerken. Volgens monumentenzorg mag je die monumenten niet aanpakken, ze zijn onaantastbaar. Ze moeten worden teruggerestaureerd in een soort ideale architectonische verschijningsvorm. Ze worden zo rotsen in de branding, waarbij de rest verloren kan gaan', of elders over de Groninger kerken: 'Hun verschijningsvormen spreken eerder over de gehanteerde subsidieregelingen, pedant kunsthistorisch hobbyisme, en architectonisch-technische onverschilligheid'.⁸

Het zijn echter de eigenaren van monumenten en voor hen de architecten die vorm geven aan de verandering. Grootschalige veranderingen in de structuur komen meestal voort uit de koker van gemeentewerken of daartoe door gemeentebesturen ingehuurd bureaus. Monumentenzorg reageert daarop met ja, met ja onder voorwaarden of in een relatief klein aantal gevallen met nee. De invloed van de over-

1. Cornelis Springer, stadsgezicht met het Gasthuis te Zwolle, 1848 (particuliere verzameling)

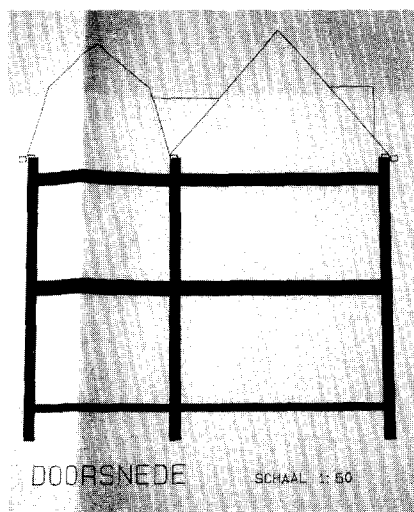
2. Han Prins, reconstructie van de historische situatie rond het stadhuis te Zwolle, ca. 1975

heid wordt dikwijls overschat. Conjunctuur en mode bepalen het tempo en het aanzien van het veranderingsproces. Monumentenzorg hobbelt daar wat achteraan, stuurt wat in de marge.

Krachtens haar wettelijke of door verordening opgelegde taak reageert de overheid op voorgestelde veranderingen met gestandaardiseerde ambtelijke stukken en met gerichte, op maat gesneden adviezen. Het blijven geven van deskundige adviezen (technisch, stedenbouwkundig, financieel, historisch) is voor een monument of voor de monumentale omgeving van groot belang. Anders gezegd: de invloed en de kracht van monumentenzorg is ten nauwste verbonden met haar betrokkenheid en de bereidheid per geval te kunnen anticiperen. Helaas wordt het merendeel van de bouwplannen binnen de monumentenzorg op een oppervlakkige wijze afgedaan. Monumentenzorgers kijken ook naar zaken als: de functionaliteit van een nieuwe indeling, sterkte en stijfheid, financiën en procedures, eisen van de brandweer, etc. Hierbij dreigt men voorbij te gaan aan de essentie van het werk: de vraag of de monumentale waarden voldoende onderkend en gerespecteerd worden. Als Auke van der Woud het heeft over de oppervlakkige monumentenzorg en die plaatst bij het grote publiek, dan gaat hij voorbij aan de oppervlakkige toetsing door de overheden.

Die vervlakking ontstaat bijvoorbeeld door het kwantitatieve probleem. Van de ruim 40.000 rijksmonumenten worden er – mede dankzij de hoogconjunctuur – jaarlijks zo'n 1400 intensief verbouwd en raken er enkele honderden in de vergetelheid door sloop, brand of ernstige verwaarlozing. Deze portie komt ook op het bord van de gemeentambtenaar, die daarnaast geconfronteerd wordt met een groeiend aantal gemeentelijke monumenten. Dankzij het Monumenten Inventarisatie Project komen er naar ver-

wachting binnenkort enkele tienduizenden rijks en gemeentelijke monumenten bij. De omschrijvingen van die monumenten in de registers waren/zijn over het algemeen oppervlakkig wegens de snelheid waarmee destijds is geïnventariseerd. In één of slechts enkele zinnen komt meestal niet meer dan de voorgevel aan bod, hetgeen bijdraagt tot het wijdverspreide misverstand, dat alleen de voorgevel beschermd zou zijn. De gegevens in de registers, de beschikbaarheid van een enkele foto en de informatie die met een plan door de architect meegeleverd wordt, zijn in het algemeen te summier om het monument van achter het bureau op waarde te kunnen beoordelen. Gekoppeld aan de ingediende verbouwingsplannen is de Rijksdienst voor de Monumentenzorg sinds kort gestart met het maken van meer uitgebreide omschrijvingen.

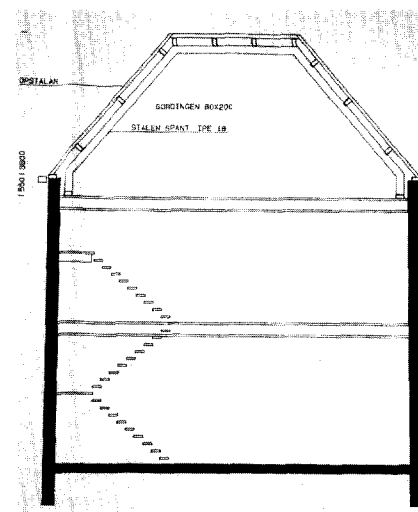
3. Voorbeeld van een doorsnedetekening m.b.v. een computer uitgevoerd: A. bestaande situatie; B. voorstel wijziging

Daarnaast is er een verschuiving opgetreden van een benadering per monument naar ensembles, naar ruimtelijke structuren. Deze benaderingswijze is ook bij het al eerder genoemde MIP gevolgd. Voor de Geïllustreerde Beschrijvingen geldt tegenwoordig een meer typologische benadering; in de toekomst krijgen zij het karakter van cultuurhistorische verkenningen. Deze verschuivingen kunnen niet los gezien worden van de bestuurlijke en politieke behoefte om met grotere eenheden te werken (bestemmingsplannen, monumentenstrategieën, ruimtelijke ordening, etc.). Het is zeer de vraag of met deze bewegingen de waardestelling van het individuele object in kwalitatieve zin gelijke tred houdt. Op de problematiek van schaal en intensiteit, zowel in bestuurlijke als in bouwkundige zin, kom ik hierna terug.

Het belang van kennisverschaffing

Het is niet de bedoeling hier een zwartgallige visie over monumentenzorg te poneren, het zou ook afbreuk doen aan de beleefingswaarde, aan de spanning en het plezier die het omgaan met oude architectuur met zich mee brengt. Er zijn ook collega's die zich beklagen over gemiste kansen bij het indienen van de Monumentenwet in 1988. In deze bijdrage wil ik wijzen op mogelijkheden om binnen de bestaande wetten en regels tot een kwalitatieve verbetering van de monumentenzorg te komen.

Om een rijks- of gemeentelijk monument te veranderen, moet de aanvrager in het huidige stelsel een tekening van de bestaande en van de nieuwe toestand indienen. Monumentenzorgers kijken te snel naar de nieuwe situatie en te weinig naar het bestaande gebouw. Aan de hand van de ingediende tekening kijkt de monumentenzorg als het

4. Voorstel voor wijziging van T-ramen in ramen met 2 x 3 of 2 x 2 ruiten in het pand Runstraat 22 te Amsterdam. A. bestaande toestand; B. voorstel wijziging

ware via de ogen van de architect naar het bestaande gebouw. Omdat iedere tekening de werkelijkheid selectief weergeeft, moet die tekening eigenlijk in het gebouw zelf getoetst worden. Wanneer blijkt dat de architect zich te weinig in de bestaande situatie heeft ingeleefd, dan zou die tekening met enkele aanbevelingen teruggestuurd moeten worden, afb. 3. Het komt geregeld voor, dat bijvoorbeeld een nieuwe trap precies door een moerbalk of de gordelboog van een gewelf gaat, omdat men zich door latere afdekkingen eenvoudig niet realiseert, dat deze oude bouwdelen nog aanwezig zijn. De architect zou een bouwhistoricus kunnen vragen deze onderdelen op te speuren en in te tekenen.

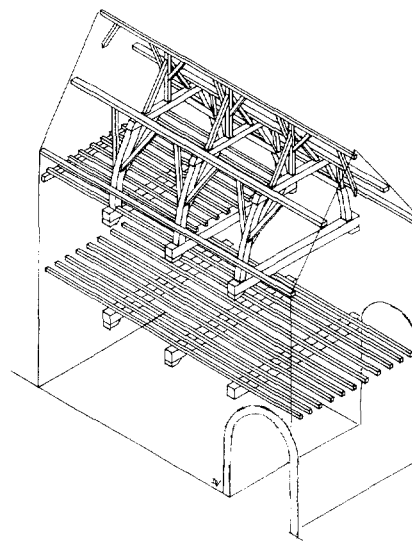
Onder de vele te verbouwen of restaureren gebouwen bevindt zich een aantal dat historisch gezien zo belangrijk is, dat een bouwhistorisch (voor)onderzoek op voorhand aanbevolen kan worden. De zogenaamde meerjarenplanning biedt gemeentes en rijk de mogelijkheid zich daarop te bezinnen en organisatorische maatregelen

te treffen. Door de aanwezigheid van eigen bouwhistorici zijn sommige grotere gemeenten, zoals Utrecht en 's-Hertogenbosch of bijvoorbeeld ook de Rijksgebouwendienst zelf in staat onderzoek te verrichten. De Rijksgebouwendienst beschikt over een behoorlijk budget om het onderzoek bij particuliere bouwhistorici uit te besteden. Men werkt er volgens een vaste aanpak waarmee tevens de uitgangspunten of aandachtspunten voor de restauratie zijn vastgelegd. Ook in Utrecht worden voorafgaande aan restauraties waarnemingen verricht die resulteren in aanbevelingen voor de architect. Daarnaast verrichten Utrechtse bouwhistorici tijdens restauraties waarnemingen – overigens zonder dat de bouw daar ooit door vertraagd wordt – die resulteren in bondige artikeltjes met illustraties die ieder jaar in een Archeologisch en Bouwhistorische kroniek worden gepubliceerd. Een meer directe verantwoording van wat monumentenzorgers doen en wat er zoal in de monumenten wordt aangetroffen, ken ik in Nederland niet. Hoewel ook in

Utrecht de historische en technische disciplines het niet altijd met elkaar eens zijn, kan de situatie daar, met het oog op de kwaliteit van de restauraties, vrij ideaal genoemd worden.

Kwalitatief hoogstaande restauraties zijn pas mogelijk wanneer men optimaal rekening houdt met de aanwezige waarden in een gebouw. Daarnaast dient men het bouwwerk te plaatsen in een topografische en historische context. Het is de taak van monumentenzorg dat die waardestelling op tijd beschikbaar komt en dan kan leiden tot optimale handhaving/hergebruik van waardevolle bouwdelen. De architectonische stijl waarin een en ander wordt toegevoegd of aangevuld krijgt automatisch een meer relatieve betekenis bij toename van de aandacht voor het aanwezige. Voor een bouwhistoricus is de keuze voor een contrasterende, harmoniserende of historiserende stijl van minder belang, omdat zo'n kenner van constructies en materialen aan de detaillering en de afwerking altijd kan zien dat het een hedendaagse toevoeging betreft.

Absoluut afkeurenswaardig zijn 'restauraties' waarbij men kwalitatief goede en historisch gezien legitieme bouwdelen verwijdert en er gefantaseerde historische vormen voor in de plaats brengt. Het gesjoemel rond ramen met roeden komt in heel Nederland voor en wordt meestal geaccepteerd soms zelfs verplicht gesteld door (de plaatselijke) monumentenzorg. Deze gefantaseerde vormen zijn historisch gezien stuitend en jagen opdrachtgevers nodeloos op kosten, afb. 4. Meer dan welk onderdeel van de voorgevel of het huis, werd het venster als eerste aan een nieuwe mode aangepast, gebruikmakend van verbeteringen in de glastechnologie. Herman Janse was de eerste met zijn boek *Vensters die de ontwikkeling van het venster op een rij heeft gezet*. In oude, niet gerestaureerde gevels ziet men dikwijls nog verschillende raamvormen. De lager gelegen, representatieve ruimten werden steeds het eerst gemoderniseerd. Hier zien we ramen met grote ruiten of complete winkelpuizen. Meer archaische vormen van vensters zijn soms hoog in de voorgevel of in de minder belangrijk geachte achtergevels bewaard gebleven. Het 'terugbrengen' van alle vensters in één gevel tot één type roedeverdeling gaat dikwijls gepaard met vernietiging van historische bouwmaterialen en daarmee van aanknopingspunten voor de bouwgeschiedenis van een pand. Het getuigt van een gebrekkelijk historisch besef om aan nieuw toegevoegde venster- of deuropeningen een quasi oude detaillering mee te geven. De natuurlijke esthetiek, in mijn beleving de gegroeide en gemodificeerde vorm, heeft meer waarde dan de door een restauratie-architect opgelegde uniformiteit, harmonie of tegenspraak. Het maken van reconstructietekeningen is bij een bouwhistoricus in de beste handen. Feitelijke reconstructies

5. Catharinastraat 87 Breda: A. kloostermuur met bogen aan de zijde van het Begijnhof, dichtgezet in de 16de eeuw; B. isometrie van het recent gesloopte voorhuis daterende uit het tweede kwart of het midden van de 16de eeuw (foto en tekening auteur)

zijn mijns inziens alleen acceptabel wanneer er geen historische waarden – uit oudere of jongere perioden – in het geding zijn. Het vernietigen van een authentiek maar beschadigd bouwspoor ten gunste van een hedendaagse reconstructie is verwerpelijk.

Een ander probleem, waarbij de argumentatie van een monumentenzorger dikwijls tekort schiet, is de technische haalbaarheid om oude materialen en constructies overeind te houden. Op het terrein van de materiaalkennis kan de Rijksdienst zich duchtig weren dankzij de medewerkers van de Adviesgroep. Met constructies ligt het anders. De landelijk geldende TGB-normen zijn dikwijls een niet te omzeilen hindernis. Zo hadden en hebben wij met de Nederlandse Spoorwegen problemen, om de oudste en voor ons land werkelijk bijzondere ijzerconstructies overeind te houden (bijvoorbeeld de spoorbrug bij Culemborg en de perronkap in Zwolle). Om te weten wat we hebben op het gebied van ijzer- en betonconstructies, maar bijvoorbeeld ook sluisen, bruggen en watertorens, alsmede de technieken om ze te restaureren, werkt de RDMZ reeds geruime tijd samen met de TU Delft (Oosterhoff/Nieuweijer). Kunst- en bouwhistorici kunnen en moeten soms doorslaggevende waardestellende argumenten geven wanneer het belang van het monument botst met de bouwverordening. De historicus moet dan aantonen waarom men een kleiner toilet, een smallere meterkast of een iets lagere plafondhoogte toch maar moet accepteren.

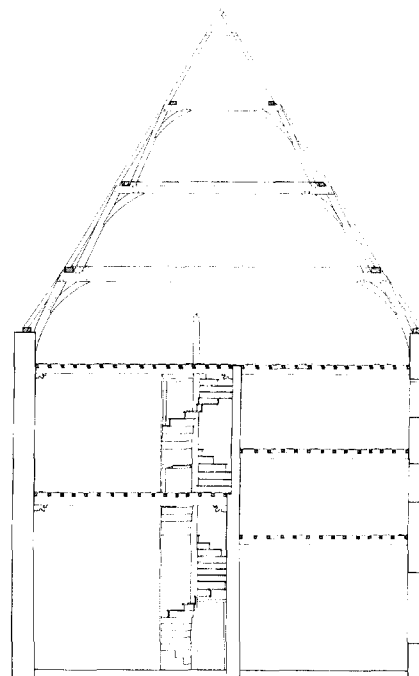
Wijze en tijdstip van onderzoek

Voor een gewenste kwalitatieve verbetering

van de monumentenzorg, juist in een gedecentraliseerde situatie, moet aan beslissingen, bijvoorbeeld die van een gemeentelijke monumentencommissie, optimale kennisverschaffing vooraf gaan. Dit brengt ons op vraag in welke gevallen, op welke manier en op welk tijdstip (bouw)historisch onderzoek zou moeten plaatsvinden. Met uitzondering van enkele gemeenten, de Rijksgebouwendienst en af en toe ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, had bouwhistorisch onderzoek vooral een meer passief, wetenschappelijk doel. Dankzij het onderzoek van met name Herman Janse, Dik Berends, Thomas van Straalen e.a. kunnen we verschijnselen als kap- en gebintconstructies, toepassingen van natuur- en baksteen, glas, verdedigingswerken en vloerconstructies in een historisch kader plaatsen. In kringen van bouwhistorici was al langer bekend dat de geschiedenis van stadsdelen of daarin voorkomende bouwwerken veel ouder, rijker en genuanceerder is dan tot nu toe aangenomen. Het grote voordeel van de bouwhistorische benadering is, dat alle gebouwtypen, met of zonder versieringen, middeleeuws of 20e eeuws, kunnen worden geanalyseerd. De bouwhistorie kan bijdragen, zelfs toetssteen zijn voor de geschiedenis van het bouwen van nederzettingen. Binnen de bestaande bouwmassa's kunnen oudere huistypen tevoorschijn komen. Dankzij de concrete dateringsmogelijkheden van de bouwhistorie kan een beeld ontstaan over de ouderdom van straten, over de sociale betekenis van een buurt, over de wijze waarop is verkaveld, over splitsing of samenvoeging van huizen, afb. 5. Zonder bouwhistorie kan de theorie van een archeoloog of historicus blijven zweven. Het wat de details betreft vaak onbetrouwbare kartografische beeld uit de 16de en 17de eeuw – aanknopingspunten voor historisch-geografen en stedenbouwers – kan er door

worden gecorrigeerd. Net als archeologie en archiefonderzoek is bouwhistorie een primaire vorm van bronnenonderzoek. Men kan bouwhistorie ook zien als de naar binnengekeerde, introverte zijde van de monumentenzorg, als het ware het complement voor het door Van Voorden geschetste monument als 'een openbare inspiratiebron, voor iedereen toegankelijk en begrijpelijk zonder tekst en uitleg'.¹⁹

Uit ervaringen bij enkele gemeenten is bekend dat bouwhistorisch onderzoek ook

6. Doorsnede van Oudestraat 5 te Kampen, gebouwd omstreeks 1499 als een zogenaamd dubbelpand, tek. B.J.M. Klück 1990.

kort durend, beknopt en op de bouwpraktijk toegeschreven kan zijn. Een waardestellen- de verkenning kan zelfs in enkele uren tijds plaatsvinden. Deze werkwijze is goed toe- pasbaar wanneer het grotere aantallen van gebouwen – ook niet-monumenten – betreft om zo, bijvoorbeeld in samenwerking met bouwkundigen, archeologen, kunsthistorici en stedenbouwers tot een meer strategische en vooruitziende monumentenzorg te komen. Wat de bouwhistoricus produceert, is echter een omschrijving, een historische analyse en een waardestelling; hij of zij neemt geen beslissingen maar levert infor- matie aan. Het is waar dat bouwhistorici zich kunnen verliezen in hun onderwerp, dat een onderzoek behoorlijk uit de hand kan lopen als er veel gevonden wordt.

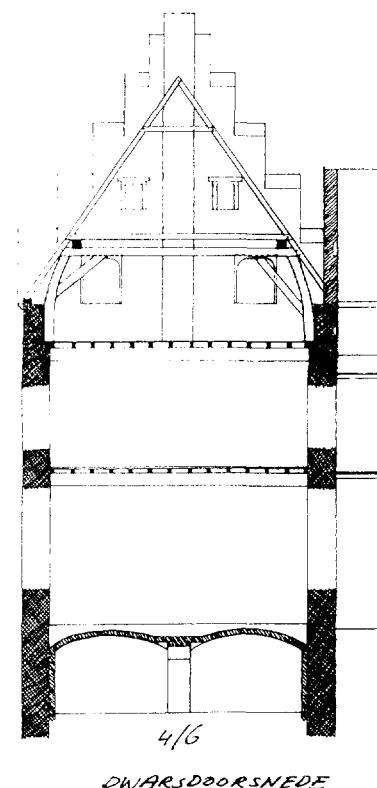
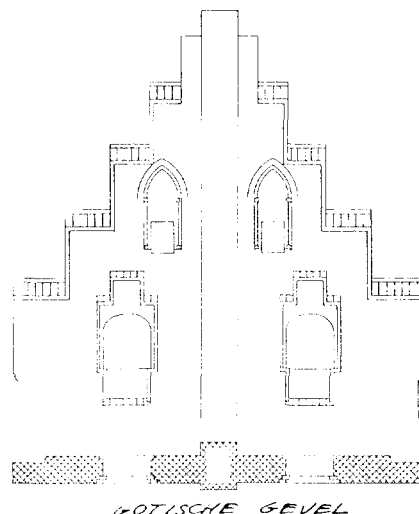
Om aan de specifieke benaderingswijze en de voordelen van de bouwhistorie meer bekendheid te geven, is vorig jaar de Stichting Bouwhistorie Nederland in het leven geroepen, een soort vakvereniging van bouwhistorici zoals die nu werkzaam zijn bij overheden, universiteiten of als particulier. De SBN beoogt onder andere richtlijnen uit te geven over de vormen van bouwhisto- risch onderzoek en bemiddelt bij het uitzet- ten of begeleiden (kwaliteitsbewaking) van bouwhistorisch onderzoek. Bij dit alles staat voorop dat in gebouwen gevonden infor- matie inzichtelijk en overdraagbaar gemaakt dient te worden, bijvoorbeeld in de vorm van duidelijke tekeningen en in samenvat- tende aanbevelingen wanneer dit nodig is ten behoeve van een restauratie.

Als bouwhistorie puur met een wetenschap- pelijk doel (publicatie) bedreven wordt, dan is het tijdstip waarop het onderzoek plaats- vindt minder van belang. Het *tijdig* inscha- kelen van een bouwhistoricus, al is het maar voor een verkennend onderzoek, is van groot belang wanneer die bevindingen in bestuurlijke overwegingen, keuzen over sloop of restauratie, meegewogen kun-

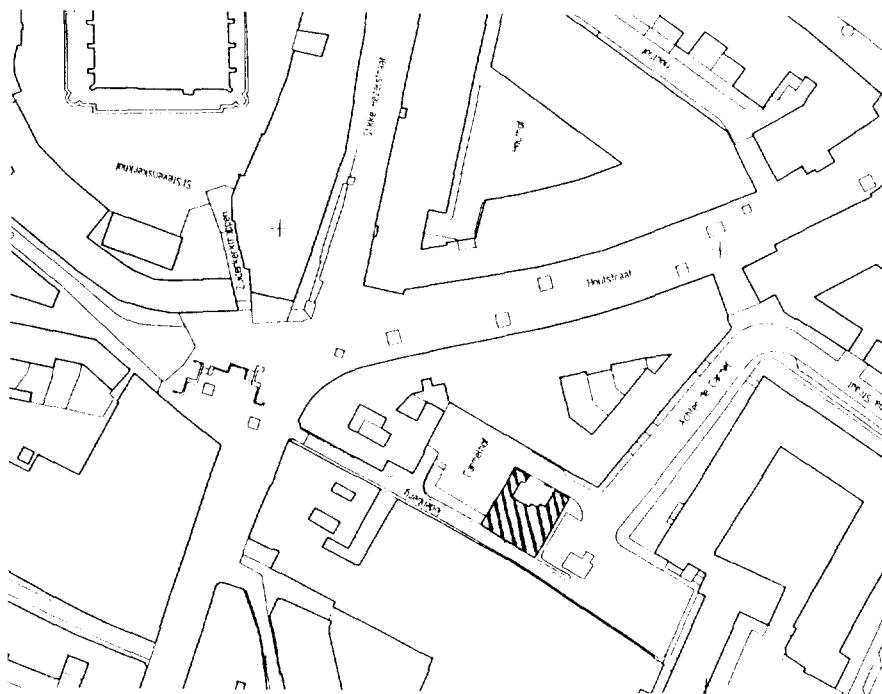
nen/moeten worden. Het gebeurt regelm- atig dat er direct voorafgaande aan een sloop pas onderzoek plaatsvindt. Het zou daarnaast eigenlijk verplicht gesteld moeten worden bij iedere sloopaanvraag, liefst ten laste van degene die wil slopen. Een nadeel van zo'n onderzoek kan echter zijn, dat tijdens het onderzoek allerlei bijzonder- heden aan het licht komen die voordien niet bekend waren. De pers krijgt daar lucht van, actiegroepen gebruiken die bevinding- en om ze in te zetten tegen de beslissing van de bestuurders, nota bene de opdracht- gevers van het onderzoek, etc.

Recent deden zich zulke toestanden voor in Helmond, waar een historische vereniging de gemeente wees op de betekenis van het niet-beschermd pand Markt 1. Achter een ogenschijnlijk laat-19de-eeuwse gevel ging een zeer interessant gebouw met een 16de eeuws houtskelet schuil.¹⁰ De gemeente die opdracht gaf tot een bouwhistorisch onder- zoek was samen met de eigenaar onaange- naam verrast toen vlak voor de sloop in de media voor herstel werd gepleit. In de stad Kampen, aan de Oudestraat, stond reeds jaren het complex van de zogenaamde Kok-panden leeg, vermeld op de monu- mentenlijst wegens de 19de-eeuwse voor- gevels. Uit een recent onderzoek door vrij- willigers bleek dat alle panden kernen had- den die dateren uit de 14de en 15de eeuw. Oudestraat 5 bleek zelfs een zogenaamd dubbelpand te zijn, een zeldzaam huistype dat dendrochronologisch gedateerd is in het jaar 1499, afb. 6. Het is een treurige zaak dat deze informatie pas vlak voor de sloop naar voren kwam, dat rijk noch gemeente wist welke waarden er in het geding waren. Na tien jaar leegstand bleek het complex rijp voor sloop en kon het protest van enkele verenigingen de bouw van een grootwin- kelbedrijf niet meer tegenhouden. Een dreigende misstap in de vorm van een doorbraak tussen een winkelstraat en een oud kerkelijk gebied kon in Deventer wor-

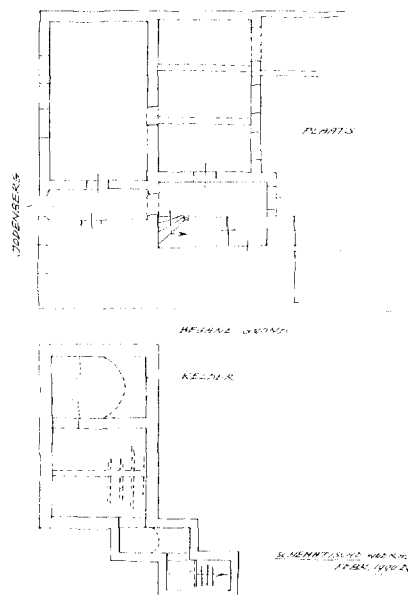
den voorkomen door het tijdig inschakelen van een bouwhistoricus door de hoofdinspecteur van de RDMZ. In het betreffende gebiedje bevinden zich behalve enkele inte- ressante panden uit het begin van de 17de eeuw restanten van een 14de eeuws kapitel- huis, afb. 7. In het verleden was dit huis al eens gesplitst, maar de gewelfde kelders en de zijmuren bleken grotendeels nog aanwezig. In de toch al zo geteisterde bin- nenstad van Nijmegen kon dankzij samen- werking tussen de gemeente en de RDMZ de waarde van een geïsoleerd gelegen, niet-beschermd object Jodenberg 15 vast- gesteld worden. Ondanks de bewoonde staat kwam naar voren, dat er een middel-

7. Deventer gebied tussen Lange Bisschopstraat en Kleine Poot: A. Overzicht van de daken in de richting van de Sandrasteeg (foto R. Stenvert 1990); B. reconstructietekening van gevel en doorsnede behorend bij het 14de-eeuwse pand Kleine Poot 4/6 (tek. G. Berends en K. Wolthuis, RDMZ ca. 1970)

8. Jodenberg 15 te Nijmegen: A. situatie;
B. schetsmatige weergave van de begane grond
en de kelder

eeuwse kern met een aan de achterzijde toegevoegde vleugel overeind stond, afb. 8. Door samenwerking van de RDMZ en de gemeentelijke dienst monumentenzorg zijn er nu argumenten beschikbaar om te pleiten voor integratie van het gebouw en het straatje bij de herinrichting van het terrein van De Gelderlander.

Omgang met de stad

Hiermee komen we bij het laatste punt dat betrekking heeft op het probleem van de schalen, zowel in bouwkundige als in bestuurlijke zin. Oudere steden en dorpen hebben, zoals ze er nu bij staan, een gegroeide structuur. Soms vond die groei sprongsgewijs plaats. De uiteindelijke vorm is echter steeds zeer divers, is drager van een eeuwen oud patina en heeft een beleevingswaarde die in nieuwe wijken of steden ontbreekt. De verhouding tussen kleinschaligheid en grootschaligheid was in de oude kernen steeds zeer afgebakend. Individuele burgers bezitten individuele gebouwen die volgens overal geldende stelsels van gemeentelijke verordeningen¹¹ langs rooijlijnen zijn opgericht. Kerkelijke instellingen, parochies, kapittels en kloosters waren eigenaar van de meest grootschalige gebouwen en terreinen. De gebouwen van de stedelijke overheid waren meestal wat bescheidener van afmetingen maar het stadsbestuur – een representatie van het vrije burgerdom – bepaalde de infrastructuur, de begrenzing en daarmee de omvang van een stad. Mensen in loondienst, afhankelijk en behoeftigen genoten inwoning of huurden een huis, meestal een stichting door of in eigendom van de burgerij.

Grote terreinen en gebouwen van kloosters werden na de reformatie, voor zover ze niet een militaire of stedelijke functie kregen, opgedeeld in kleinere eenheden en beschikbaar gesteld of verkocht aan de burgers. En als Ed Taverne zegt: 'De meeste binnensteden van Nederland zijn getrouwe kopieën van het denken van de middenstand over de stad'¹², dan heeft hij volkomen gelijk. Alleen de negatieve implicatie die in zijn opmerking besloten ligt, zou ik om willen zetten in een meer positieve, althans vanuit de optiek van monumentenzorg. Verdeeld bezit is namelijk de beste garantie voor de continuïteit van de historische bebouwing, zowel gekeken naar de concrete bouwmassa als naar de schaal. Grootschalige architectuur, of grootschaligheid ontstaan na samenklontering van kleinere eenheden, levert vroeg of laat problemen op in beheersmatige en architectonische zin. Illustratief is ook de problematiek rond kerken, of ze nu gehandhaafd blijven als kerk, met alle daaraan verbonden lasten voor de gemeenschap, of een andere functie krijgen.¹³ Voorbeelden van problematisch beheer door samenklontering in het verleden zijn de eerder genoemde Kok-panden in Kampen en het complex van de Gelderlander in Nijmegen. Ook bijvoorbeeld het Wolters-Noordhoff-complex in Groningen en het muziektheater in Maastricht, of meer algemeen: oude bedrijven of instellingen die zich in binnensteden hebben uitgebreid. De onooglijk grote Rabobank aan de Melkmarkt te Zwolle werd gebouwd op basis van het samengeklonterde bezit van uitgeverij Tijl. De beste remedie tegen deze problematiek en een legitieme taak van de lokale overheid is te bevorderen, dat de oude architectuur in kleinere eenheden gesplitst en verkocht wordt. Soms hoeft de overheid

niets te doen en zorgt het marktmechanisme zelf voor opsplitsing, zoals bijvoorbeeld bij de voormalige complexen van uitgeverij Tjeenk Willink en het warenhuis van V&D in Zwolle gebeurd is. Ook bij grootschalige afbraak in het recente verleden doet men er goed aan het terrein zoveel mogelijk in kleinere eenheden te verdelen en aan verschillende gegadigden te verkopen.

Illustratief in deze, is de gang van zaken rond het zogenaamde Guyotcomplex in Groningen, waar dankzij de donatie van de heer Guyot reeds in de late 18de eeuw een grootschalig doofstommen instituut in de noordelijke stadsuitleg ontstond. Op basis van deze bezittingen wil de rijksoverheid hier de rechtelijke macht concentreren. De ruimtelijke behoefte is echter groter dan de huidige bebouwing kan bieden en men komt niet aan grootschalige nieuwbouw. De beslissing over deze lokatie lijkt/is reeds op hoog bestuurlijk niveau genomen, zonder dat men zich over de (bouw)historische waarden van de te slopen en de te handhaven architectuur heeft laten informeren. Ook de gebruikelijke, voortreffelijke wijze van onderzoek door de Rijksgebouwendienst lijkt door de politiek te zijn 'overruled'. Het op zich positieve streven naar handhaving van bestuurlijke functies in binnensteden dient aan de kaak te worden gesteld, wanneer dit streven gepaard gaat met grootschalige nieuwbouw in combinatie met maximale sloop van de oude bebouwing.

Het individuele bezit van monumenten en gebouwen in steden en dorpen is wenselijk vanuit historisch perspectief. Het slopen van een individueel pand in een gevelwand heeft slechts beperkte schade tot gevolg. In maat en verhouding is men wat de nieuw-

9. Groningen, bedreigde straatwand aan de Kleine Leliestraat (foto auteur)

bouw betreft aangewezen op de belendingen. Hier werkt de bescherming van het stads- of dorpsgezicht min of meer automatisch. In veel steden is langs de hoofdstraten gebouwd met zogenaamde gemene muren waardoor er na de sloop van een pand een voor een bouwhistoricus afleesbare 'afdruk' in de zijgevels van de burens blijft bestaan.

De benadering door monumentenzorg vanuit de eigendomssituatie die is gericht op individuele gebouwen, vormt juridisch gezien een solide basis. Kritiek op monumentenzorg: 'gebouwde omgeving als schelpenverzameling'¹⁴ of Taverne: 'beschermd stadsgezicht heeft men nooit anders gezien als een optelsom van een aantal gebouwen'¹⁵ dient men te projecteren tegen enerzijds de starheid in de restauratie-opvattingen destijds en anderzijds tegen de in de jaren zestig gegroeide opvatting over de samenhang in de wereld en de daaraan gekoppelde wens de maatschappij radicaal te willen verbeteren. Beheersmatig gezien, is het ook begrijpelijk dat men streefde en streeft naar alles omvattende overzichten en naar de organisatie van dat alles (bestemmingsplannen, verkeerscirculatieplannen, concentratie van of afstoting van functies, monumentenbeheersplan, etc.). Een samenleving, een stad laat zich gelukkig slechts beperkt organiseren. Archi-

tectuur is langzaam, eer een gebouw er staat is er veel tijd verstreken. De nogal 'totalitaire' stadsvernieuwingplannen van de jaren vijftig en zestig zijn meestal maar ten dele uitgevoerd. De verminkingen als gevolg daarvan en de daarmee gepaard gaande problematiek van de 'restruimten' en de parkeerterreinen zijn echter overal nog zichtbaar. Voor de bescherming en de instandhouding van monumenten en ensembles geldt eigenlijk hetzelfde als voor de omgang met de resterende natuur: weet waarmee je bezig bent; als je er af blijft, is het beter.

Noten

- 1 Dirk J. de Vries, 'Springers zichtbare - onzichtbare steden', *Tableau*, nr. 6, 6(1984), 78-83 m.n. 81.
- 2 J.A.C. Tillemans, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, 320.
- 3 Auke van der Woud, 'Onbeschermde stads- en dorpsgezichten. Naar een strategische monumentenzorg in de jaren negentig', *Archis* 8/1990, 16.
- 4 Arjen Oosterman, 'Mijnen in het monumentenveld', *Archis* 8/1990, 10-11.
- 5 Harry Ganzeboom, *Beleving van Monumenten* 1 en 2, Utrecht 1982 en 1983.
- 6 'Antwoord van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg op enige recentelijk gepubli-

ceerde bezwaren tegen het huidige monumentenbeleid', *Bull. KNOB* 1980, 103-113.

- 7 J. Abrahamse, 'Architectuur is een langzame kunst', *Volkomen vrede en vergenoegd*, Groningen 1991, 35-40, m.n. 39.
- 8 Ed Taverne, 'De incomplete stad', *Bull. KNOB* 1991, 46.
- 9 Frits van Voorden, 'Het magnetisch veld van de geschiedenis. De positie van de restauratie-opleiding binnen de ontwerpdisciplines', *Archis* 8/1990, 35.
- 10 Zie: D.J. de Vries, 'Monumenten dendrochronologisch gedateerd (4)', *Bulletin KNOB* 1992, 30.
- 11 R. Meischke, 'Huizen en Keuren', *Rotterdam Papers* II(1975), 89-117.
- 12 J. Abrahamse, art. cit., 37.
- 13 A. de Vries, 'Kerken maken schoon schip; hergebruik een zegen?', *Jaarboek monumentenzorg* 1990, 17-29.
- 14 In een bijdrage van Wonen TABK, zonder nadere opgave, ca. 10 jaar geleden verschenen.
- 15 J. Abrahamse, art.cit., 37.

Inhoudelijke monumentenzorg na de decentralisatie

Bouwhistorische aspecten en het grote verband

C.J. van Haften

Dit verhaal begint met dezelfde stelling waarmee ik eind 1990 een lezing voor de verzamelde Nederlandse archeologen opende:

Bij de oprichting, in 1947, van twee verschillende Rijksdiensten, één voor de Monumentenzorg en één voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, is te veel waarde toegekend aan het maaiveld als grens (afb. 1).¹

De relatie tussen Monumentenzorg en Archeologie

Een niet onbelangrijk deel van de ons overgeleverde 'materiële cultuur' bestaat uit resten van bebouwing. In theorie worden deze resten bovengronds onderzocht door monumentenzorgers en ondergronds door archeologen. Het bovengrondse en het ondergrondse deel vormen samen echter één continu verhaal. Oude gebouwen staan met hun fundamenten en kelders in de grond en funderingen, paalsporen e.d. zijn restanten van bij uitstek bovengrondse bouwkundige elementen. Inhoudelijk is er dan ook geen enkele reden om in het onderzoek van het gebouwde erfgoed ter hoogte van het maaiveld een cesuur aan te brengen. De opdeling is vooral begrijpelijk vanuit praktisch-organisatorisch oogpunt, de doelstelling van de Nederlandse overheidsdiensten, – de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek –, en de achtergrond van hun medewerkers. Leggen de archeologen zich toe op onderzoek en documentatie van alle sporen van menselijk handelen, de interesse van monumentenzorgers beperkt zich voornamelijk tot bouwkundig erfgoed. Bovengronds wordt vooral gestreefd naar behoud en restauratie, ondergronds impliceert onderzoek over het algemeen totale vernietiging van het onderzoeksobject. Archeologische monumenten hebben bovendien zelden een gebruiksfunctie, terwijl bovengrondse monumenten vrijwel altijd een gebruiksfunctie hebben, anders waren ze al lang verdwenen.

Hoe begrijpelijk de opdeling ook is, voor onderzoek en documentatie van het gebouwde erfgoed is de scheiding ter hoogte van het maaiveld een merkwaardige en een slechte zaak. In theorie bestaat er een belangrijke overlap tussen beide werkterreinen,

in de praktijk is eerder sprake van een enorme kloof. Van integratie tussen beide disciplines is het op rijksniveau in Nederland nog nauwelijks gekomen. De een graaft op, de ander restaureert, zo gebeurt dat al vele jaren. En als een bouwkundige zijn restauratieonderzoek eens onder het maaiveld wil voortzetten, kan hem dat met de wet in de hand worden verboden (!).

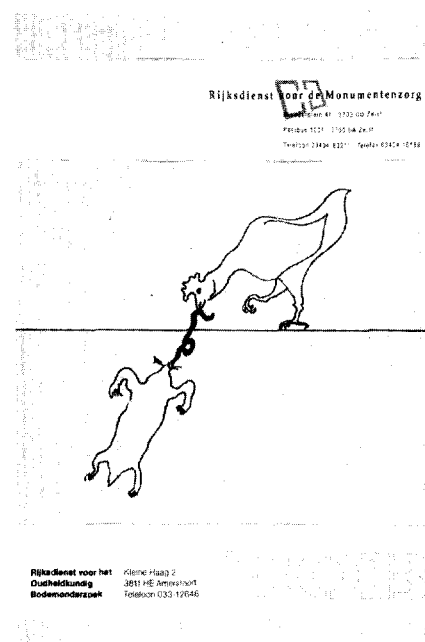
De voorgeschiedenis

Bij oudheidkundig onderzoek in andere landen, in het mediterrane gebied bijvoorbeeld, werken archeologen en architecten al generaties lang samen. Wat begonnen was met onderzoek en documentatie van nog bestaande bouwkundige resten, groeide geleidelijk uit tot een integrale aanpak van het onderzoek boven en onder het maaiveld. In de huidige samenwerkingsvorm vervullen bouwkundigen als z.g. opgravingsarchitecten de dubbelrol van bouwkundig onderzoeker en landmeter.

In onze streken ontbreken omvangrijke architectuurresten uit de pre-historische en Romeinse tijd. Dit heeft ertoe geleid dat onderzoek en documentatie van sporen uit die perioden hier traditioneel een specifiek archeologische aangelegenheid was, waar bouwkundigen niet zoveel te zoeken hadden. De interesse van archeologische zijde in de middeleeuwen moest toen nog worden gewekt. Het waren voornamelijk historici, kunsthistorici en architecten die zich met dit tijdvak bezig hielden. Deze situatie veranderde kort voor en vooral na de Tweede Wereldoorlog. Voor het eerst werden de archeologen in Nederland toen geconfronteerd met het onderzoek van omvangrijke ondergrondse bebouwingsresten uit de late middeleeuwen.

De middeleeuwse archeologie nam vervolgens een grote vlucht. Er was niet alleen een schier onuitputtelijk onderzoeksterrein bijgekomen, ook de onderzoeksmethoden ontwikkelden zich snel en binnen de archeologie werd een multi-disciplinaire aanpak geïntroduceerd. Bijna alle denkbare specialismen deden vervolgens geleidelijk aan hun intrede in de archeologie in Nederland, behalve merkwaardig genoeg de bouwkundige.

Parallel aan de ontwikkeling van het oudheidkundig bodemonderzoek in Nederland verliep die van de monumentenzorg. Het begon in 1873 met Victor de Stuers en zijn

Afb. 1. Impressie van de problematiek ter hoogte van het maaiveld, in beeld gebracht door Servé Minis.

in de Gids gepubliceerde artikel 'Holland op zijn smalst'. Twee jaar later werd hij aangesteld bij het Departement van Binnenlandse Zaken om leiding te geven aan de nieuw ingestelde afdeling Kunsten en Wetenschappen. In 1903 werden vervolgens van rijkswege twee commissies opgericht, één voor de beschrijving van monumenten en één voor de restauratie ervan.

De historisch gegroeide scheiding ter hoogte van het maaiveld vond zijn bevestiging in 1947 bij de oprichting van de beide rijksdiensten, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Om diverse redenen groeiden de disciplines vervolgens verder uit elkaar. Enerzijds specialiseerde de archeologie zich steeds meer in onderzoek, anderzijds leidde de enorme toename van het aantal restauraties, met name gedurende de afgelopen decennia, paradoxaal genoeg tot een relatieve afname van het onderzoek- en documentatiewerk bij monumentenzorg. Planbeoordeling, subsidieverlening en controle op de uitvoering van restauraties maakten van de monumentenzorg steeds meer een administratieve dienst.

Afb. 2. Maastricht, Vrijthof N.-zijde. Fragment van de gedeeltelijk ontleisterde vakwerkconstructie aan de zuidzijde van de noordelijke pandhofvleugel van het voormalige Witte Vrouwenklooster (foto auteur).

Bouwhistorisch onderzoek

Het zijn vooral de na-oorlogse stadssaneringen geweest, die zowel voor de monumentenzorg als voor de middeleeuwse archeologie tot een doorbraak leidden. Bij de kaalslag gingen grote delen van bouwen bodemarchief ongedocumenteerd verloren, waarmee het besef groeide, dat de gigantische expansie en vernieuwing van steden op cultuurhistorisch terrein zijn tol eiste. De snelle achteruitgang van het bouwarchief en de afname van onderzoeken documentatiewerk bij restauraties, waren aanleiding voor het (her)ontdekken van een verloren gewaande vaardigheid; onthullend bouwkundig onderzoek, nu met de term 'bouwhistorie' aangeduid. Bouwhistorici werken in feite aan de bovengrondse continuïteit van het zorgvuldige onderzoeken documentatiewerk, dat aanvankelijk alleen onder het maaiveld plaatsvond. Het is de combinatie van bouwkundige kennis en een mede door de archeologie geïnspireerde aanpak, die tot onderzoeksresultaten leidden, vandaar dat ook wel gesproken wordt voor 'muur(werk)archeologie'.² Ondanks de behaalde onderzoeksresultaten, de parallellen met de archeologie en het feit dat beide disciplines in elkaars verlengde liggen, is bouwhistorisch onderzoek

in tegenstelling tot archeologisch onderzoek nog allerminst een geaccepteerd fenomeen. Meischke verwoordde deze situatie bij zijn afscheid van de Rijksdienst, eind 1988, als volgt: 'Een van de grootste en moeilijkst uit te roeien misverstanden was en is dat men oud muurwerk dat zich onder de grond bevindt, gaarne archeologisch onderzoekt, doch wanneer het zich in een gebouw in restauratie bevindt, men er op de meest grove wijze mee omspringt, zonder ook maar een minimum van documentatie te plegen'.³

De oorzaak hiervan kan nauwelijks te maken hebben met de materie zelf. Er is namelijk geen enkele reden te bedenken waarom de samenleving bouwhistorisch onderzoek niet zinvol zou vinden en archeologisch onderzoek wel. Eerder moet hiervoor de onbekendheid van de materie als oorzaak worden gezien. De meeste mensen weten en begrijpen gewoon niet dat er bovengronds net zo veel en even zo belangrijk onderzoeksmateriaal ligt opgeslagen als onder het maaiveld. We kunnen de samenleving deze lacune in kennis overigens moeilijk kwalijk nemen. Door de 'restauratiehausse' van de afgelopen decennia is een situatie ontstaan waarbij zelfs deskundigen, veel restauratiearchitecten bijvoorbeeld, onderzoek en documentatie van de bestaande toestand niet als een vanzelf-

sprekend uitgangspunt voor een restauratie ervaren. En zolang bouwhistorisch onderzoek bij de enige academische opleiding tot restauratiearchitect in Nederland, aan de T.U. in Delft, slechts de status van een keuzvak heeft, is het niet te verwachten dat in deze situatie veel verandering zal komen.

De positie van het bouwhistorisch onderzoek tussen monumentenzorg en middeleeuwse archeologie

Ondanks het baanbrekende onderzoek van dr. H. Janse c.s., is het bouwhistorisch onderzoek binnen monumentenzorg altijd een beetje in de schaduw van het restaureren blijven staan. In tegenstelling tot het archeologisch onderzoek is de onderzoekskant bij monumentenzorg daardoor nooit echt volwassen geworden. Zo'n positie aan de punt van moeders rok is wel veilig en biedt tot op zekere hoogte ook grote voordelen, maar de relatie moeder - kind is duidelijk bepaald. De ondergeschikte positie van het bouwhistorisch onderzoek binnen monumentenzorg komt tot uiting in de nieuwe monumentenwet van 1988. Zoals u weet wordt daarin over onderzoek en docu-

mentatie van bovengronds erfgoed met geen woord gesproken, terwijl aan opgravingen en archeologische vondsten een heel hoofdstuk is gewijd.

In het licht van het voorgaande kan het daarom geen kwaad als de bouwhistorie meer aansluiting zou zoeken bij het archeologisch onderzoek. Bouwhistorisch en archeologisch onderzoek hebben op een groot aantal punten raakvlakken met elkaar en zijn voor een deel zelfs complementair. De meerwaarde van een geïntegreerd bouwhistorisch-archeologisch onderzoek is bovendien evident, zoals onder andere uit de volgende voorbeelden blijkt.

In Maastricht werden in 1988 drie nog resterende vleugels van het voormalige Witte Vrouwenklooster aan de noordzijde van het Vrijthof gesloopt ten behoeve van de bouw van het Muziektheater. Aan het geplande archeologische onderzoek ging een ongepland bouwhistorisch onderzoekje vooraf. Hierbij werd duidelijk dat twee vleugels interessanter waren dan door monumentenzorg altijd was aangenomen. De draagconstructie, de gevels en de kap hiervan bleken namelijk voor een deel te bestaan uit vakwerkconstructies die rond 1515 moeten zijn opgetrokken.⁴ De omvang van de vakwerkconstructies was zelfs voor Maastricht uniek (afb. 2 en 3). Onder de derde, uit 1619 daterende vleugels werden twee kelders aangetroffen met een ten opzichte hiervan afwijkend oriëntatie, waaruit blijkt dat zij tot een vroegere opzet van het klooster moeten worden gerekend. Deze bouwhistorische gegevens vormden een belangrijk uitgangspunt voor het archeologisch onderzoek, waarbij juist de meest recente lagen het moeilijkste zijn te interpreteren. Naar mijn stellige overtuiging – en die mening wordt door de Maastrichtse archeologen gedeeld – heeft het bouwhistorisch onderzoek in dit geval de conclusies van het archeologisch onderzoek sterk beïn-

Afb. 3. Idem afb. 2, tijdens de sloop. De zeven traveeën brede vakwerkconstructie op de verdieping boven de voormalige kloostergang dateert uit ca. 1515, de kapconstructie is 17e eeuws (foto auteur).

vloed en zien deze er nu anders uit dan zonder bouwhistorisch onderzoek het geval zou zijn geweest.

Veel minder omvangrijk, maar als voorbeeld wellicht nog duidelijker, is het onderzoekje van een gedeelte van de 13e eeuwse stadsmuur ten noorden van het voormalige Witte Vrouwenklooster (afb. 4). Uit bouwhistorisch onderzoek bleek dat zich hierin het restant bevond van een nog onbekende muurtoren uit de bouwtijd van de muur. Aanvullend archeologisch onderzoek toonde aan, dat aan de ommuring een aarden omwalling vooraf is gegaan waarop de muur vervolgens is gebouwd (afb. 5). Uitsluitend archeologisch of bouwhistorisch onderzoek had hier slechts tot een half resultaat geleid.⁵

Bouwhistorisch onderzoek na de decentralisatie

Uit het voorgaande kan worden geconcludeerd dat bouwhistorie een brugfunctie tussen monumentenzorg en middeleeuwse archeologie zou moeten kunnen vervullen. Ook is geconstateerd dat van integratie tussen monumentenzorg en archeologie op rijksniveau en dan met name ten aanzien van de bouwhistorische component, geen sprake is. Tevens heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg geen kans gezien bouwhistorisch onderzoek als voorwaarde te stellen bij restauraties. De vraag dient zich aan of een gedecentraliseerde organisatie voor de realisatie van het een en ander betere mogelijkheden biedt? De 'decentralisatie' van het oudheidkundig bodemonderzoek, in de vorm van een door de gemeente aangestelde archeoloog, heeft voor twintig steden overigens al plaatsgevonden. Daarbij is gebleken dat deze organisatievorm het mogelijk maakt om oudheidkundig bodemonderzoek op een soepele wijze te integreren in het gemeentelijke bouwbeleid.

Zoals de gemeentelijke overheden zich gedurende de afgelopen decennia in toenemende mate verantwoordelijk zijn gaan voelen voor hun bodemarchief, zo moet de gemeenten nu duidelijk worden gemaakt dat er bovendien een 'bouwarchief' bestaat, dat hiermee grote overeenkomsten vertoont en waarvoor ze een vergelijkbare zorg zouden moeten ontwikkelen. Het overwicht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan daarbij wellicht in stelling worden gebracht om de lagere overheden te doen inzien welk spoor zij moeten volgen. Het zal echter niet eenvoudig zijn de gemeenten ervan te overtuigen dat onderzoek en documentatie als uitgangspunt bij restauraties

Afb. 4. Maastricht, vrijgelegd gedeelte (stadszijde) van de 13e eeuwse ommuring van de stad ten noorden van het Vrijthof. Uit bouwhistorisch onderzoek bleek dat zich hierin het restant bevond van een nog onbekende muurtoren uit de bouwtijd van de muur (foto auteur).

jarenlang schijnbaar niet nodig was, maar vanaf nu opeens wel.

Eerder in dit stuk is geconstateerd dat het bouwkundige specialisme binnen de archeologie nog steeds niet is vertegenwoordigd. Daar lijkt verandering in te komen! De archeologen die het meest met omvangrijke ondergrondse bouwresten uit de middeleeuwen worden geconfronteerd is de relatief jonge groep van stadsarcheologen. Het is daarom niet verbazingwekkend dat juist zij aandringen op bouwhistorische ondersteuning en continuïteit van het onderzoek boven het maaiveld. Bij de opbouw van een inhoudelijke monumentenzorg op gemeentelijk niveau moet daarvan, waar mogelijk, gebruik worden gemaakt. Daarmee kan bouwhistorie intermediair worden tussen het archeologisch stads-kernonderzoek en de monumentenzorg. En als er één moment is om de gemeentelijke bouwhistorie op de rails te krijgen, dan is dat nu, als onderdeel van de decentralisatie van taken van de Rijksdienst.

Een suggestie voor de financiering van gemeentelijke bouwhistorie

Een belangrijke vraag voor de financiering van het bouwhistorisch onderzoek op gemeentelijk niveau is, of onderzoek en documentatie bij restauraties zichzelf (gedeeltelijk) zou kunnen terugverdienen? Als voorbeeld van een doorsnee-restauratie wordt genomen het pand Kesselskade 54 te Maastricht (afb. 6). Zoals wel vaker het geval is, bleef ook bij de restauratie van dit monument op de voorgevel na niets op zijn plaats. De vloeren zijn verlegd, de achtergevel is verplaatst en ook de dakbalken zijn

uiteindelijk allemaal vervangen door stalen I-profielen. De restauratie heeft ertoe geleid dat van het monument, op het silhouet en de voorgevel na, niets meer resteert. Aan restauratiesubsidie is op dit project ruim f 108.000,- uitbetaald. Omdat dit bedrag, in de vorm van subsidie, onmogelijk alleen in de voorgevel kan zijn verwerkt, moet er ook subsidie zijn betaald op onderdelen die hiervoor strikt genomen niet in aanmerking komen. Het gaat om een bedrag van rond de twintigduizend gulden op een totale bouwsom van meer dan 1,1 miljoen. Omdat restauratiesubsidies primair zijn bedoeld voor de conservering van een historisch object of onderdelen daarvan, en niet om tekorten op de begroting af te dekken, kan worden afgevraagd of die twintigduizend gulden niet beter hadden kunnen worden besteed aan onderzoek en documentatie van het gebouw. Dan was nu tenminste bekend wat er allemaal is verdwenen. Het voorgaande vormt geen incident, het is een voorbeeld van een gebruikelijke gang van zaken.

Door de decentralisatie van de monumentenzorg krijgen de lagere overheden meer zeggenschap over de besteding van subsidiegelden voor restauraties. Inclusief één miljoen uit het stadsvernieuwingsfonds, vloeit naar Maastricht jaarlijks ruim 3,5 miljoen gulden monumenten-subsidie. Twee à drie procent van dit bedrag is voldoende om een bouwhistoricus in gemeentelijke dienst aan te stellen. Op basis van het feit dat onderzoek en documentatie 100% subsidieabel zijn, vloeit na verloop van tijd een gedeelte van de investering weer terug in de subsidiepot. De Rijksdienst ziet een dergelijke gang van zaken als oneigenlijk gebruik van subsidiegelden. Als echter zou blijken dat een bouwhistorisch advies de subsidieabele kosten kan drukken, dan verdient het bouwhistorisch onderzoek zichzelf

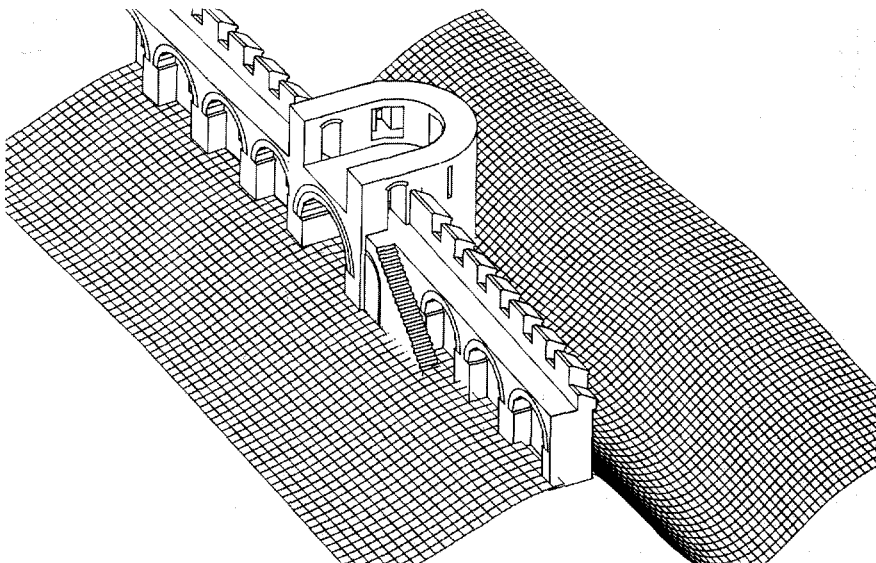
grotendeels terug. *Ik daag de Rijksdienst daarom uit, om bij wijze van proef haar medewerking te verlenen aan een onderzoek waaruit dat zou kunnen blijken.* Bijvoorbeeld in Maastricht, maar het mag natuurlijk ook in Groningen.

Tot zover de positie van het bouwhistorisch onderzoek als intermediair tussen monumentenzorg en archeologie in de gedecentraliseerde organisatie en een mogelijke financiering daarvan. Zolang onderzoek en restauratie einddoel blijven, zijn de overlevingskansen van deze disciplines binnen het gemeentelijke apparaat op de wat langere termijn echter niet groot.

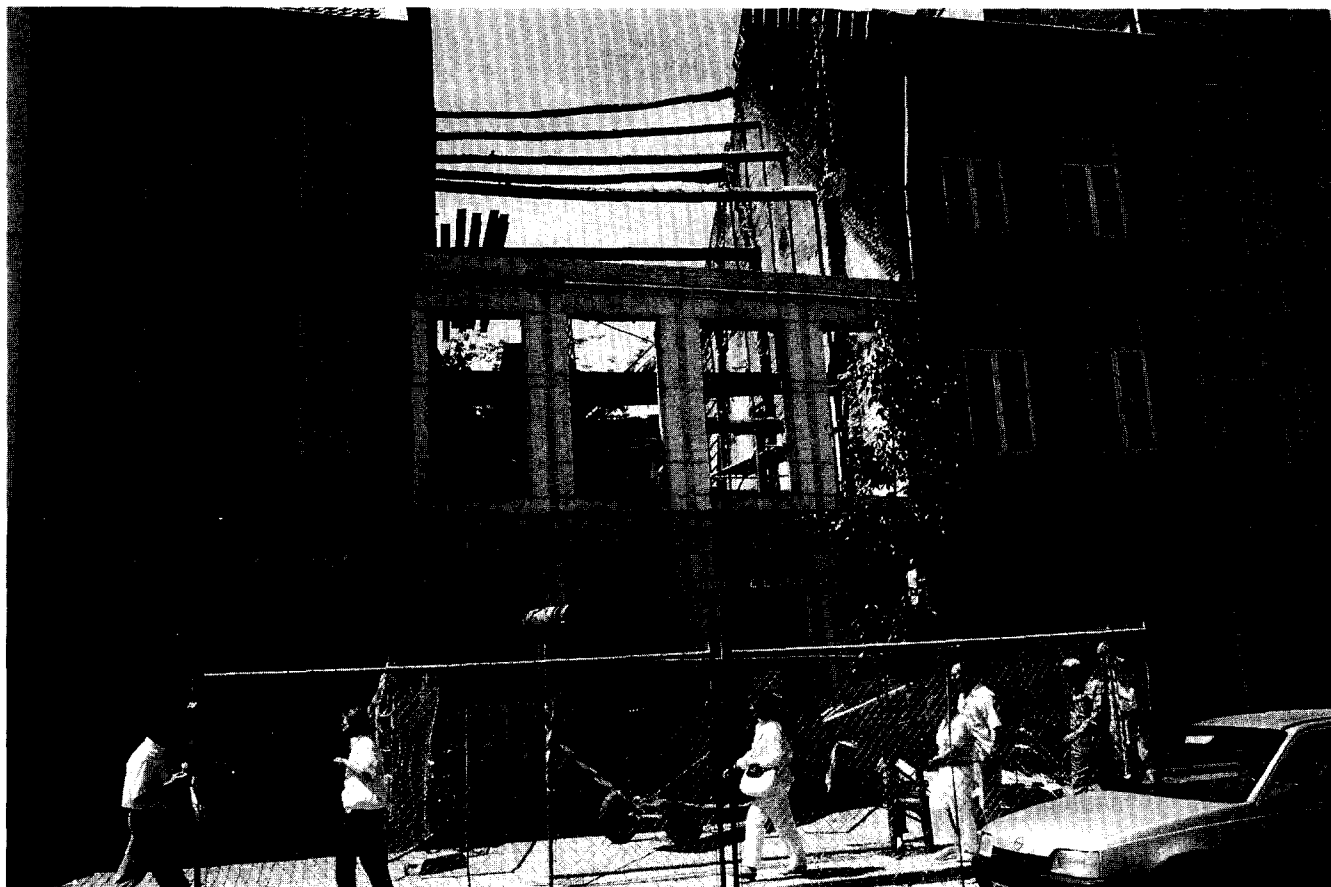
Het grote verband

Binnensteden zijn op dit moment, meer dan ooit, populair. Dat brengt met zich mee dat voortgaande sanering en reconstructie van bestaande, historische bebouwing onvermijdelijk zijn. De samenleving is de motor achter deze ontwikkeling. Daar veranderen archeologen en monumentenzorgers niets aan, hoe graag de laatste dat misschien ook zouden willen. Om te voorkomen dat de stadshistorische disciplines in de toekomst om wat voor reden ook buiten spel zullen worden geplaatst, moeten zij zich onmisbaar maken in het stedelijke transformatieproces. Daarvoor is het nodig dat monumentenzorg, archeologie en bouwhistorie uit hun isolement treden en infiltreren in alle afdelingen van het gemeentelijke bedrijf. Zij moeten hun kennis en gegevens optimaal toegankelijk maken en ten dienste stellen aan andere afdelingen opdat, vergelijkbaar met de toenemende zorg voor ons milieu, de stadshistorische disciplines een niet meer weg te denken schakel in het proces van stadsontwikkeling worden: *het geheugen van de stad.*

In 1988 is hiervoor in Maastricht een project met de naam 'Historische Structuraanalyse Maastricht' in het leven geroepen. Het project is een samenwerkingsverband tussen de universiteiten van Delft (prof. van Vorden) en Groningen (prof. Taverne), de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Maastricht. Twee promovendi en enkele doctoraalstudenten doen, in nauwe samenwerking met de afdelingen monumentenzorg, archeologie en stedenbouw van de gemeente, onderzoek naar de ruimtelijke ontwikkeling van de stad, van de Romeinse tijd tot heden en met een venster op de toekomst. Doel van het project is het bijeenbrengen van gegevens op historisch, geografisch, archeologisch, bouwhistorisch en stedenbouwkundig terrein. Niet alleen om een reconstructie van het verleden te maken, maar vooral om een 'kennisfundament' aan te leggen, waarop het door de gemeente gestuurde proces van stadsontwikkeling kan worden gebaseerd. Alleen als de planners en de politiek vóóraf zo precies mogelijk duidelijk gemaakt kan worden was

Afb. 5. Reconstructietekening van de stadsmuur ten noorden van het Vrijthof (zie afb. 4), zoals deze er rond 1300 uitgezien zou kunnen hebben (Computertekening M. Betka, T.U. Delft, naar opmeting P. Manuhutu).

Afb. 6. Maastricht, Kesselskade 54 (foto auteur).

essentieel is en wat niet, kan worden verwacht dat de historische component in de belangenafweging het gewicht krijgt dat haar toekomt. Systematische inventarisatie van waardevolle bouw- en stedenbouwkundige objecten en structuren is daarom een voorwaarde om te komen tot een betere integratie van de historische component in de stadsontwikkeling.

Met dit doel voor ogen is het niet alleen van belang gegevens te verzamelen, deze moeten ook toegankelijk worden gemaakt. Een ander doel van het project Historische Structuuranalyse is daarom te komen tot een methode van gegevensverwerking, die voor de stadsontwikkeling hanteerbaar en bruikbaar materiaal oplevert. Daarvoor is de hulp van de automatisering ingeroepen. In geautomatiseerde bestanden opgeslagen en gekoppeld aan een kartografisch systeem, kan de computer ingevoerde gegevens in tijd en ruimte naar wens selecteren en combineren, en daarvan een visueel beeld oproepen, zowel twee- als driedimensionaal. Deze beelden kunnen traploos worden verschaald en vervolgens op eenvoudige wijze worden gecombineerd met een kaart van de actuele situatie, of worden gebruikt als onderlegger voor de planontwikkeling. De makers koesteren de illusie, dat een dergelijk toegankelijk en manipuleerbaar systeem de planners zal verleiden

meer gebruik te maken van de historische context van de stad waarin en waaraan zij werken. Het systeem is nog niet operationeel, maar de gedachte daaraan en de opgebouwde bestanden inspireren reeds. Vanuit de afdeling stedenbouw in Maastricht wordt in toenemende mate gevraagd om historische gegevens, kaartmateriaal en advies. Daarnaast zijn in onderlinge samenwerking enkele stedenbouwhistorische en morfologische studies verricht naar verschillende locaties in de stad, waaronder Entre-Deux en de Maasoevers. Men begint te beseffen dat er een kennisbestand is opgebouwd waaruit men naar believen kan putten en dat werkt in positieve zin verslavend!

Tot slot

Onderzoek en documentatie van het verleden is nodig om toekomstige ontwikkelingen in steden en dorpen een basis te verschaffen. Een kennisfundament dat leidt tot continuïteit, behoud en weloverwogen vernieuwing. Waar de nieuwe Monumentenwet het volledig af laat weten, kunnen we ons gesteund voelen door de Vierde nota over de ruimtelijke ordening, die stelt: 'Bij het veiligstellen van basiswaarden moe-

ten burgers en overheid, voor zowel het stedelijke als het landelijke gebied, er zorg voor dragen dat: [...] steden, dorpen en landschappen niet eenvormig worden en de historisch gegroeide situatie [...] niet onherkenbaar wordt en in geval van versterking ten minste gedocumenteerd wordt.'

Noten

- 1 Reuvensdagen 1990 te Maastricht, lezing met de titel 'Continuïteit bovengronds'.
- 2 Volgens H.L. Janssen, in zijn oratie 'Het kasteel centraal' uitgesproken op 20 februari 1992 bij de aanvaarding van zijn ambt als bijzonder hoogleraar aan de R.U. te Utrecht op het vakgebied van de kasteelkunde, is de term bedacht door prof.dr. J.G.N. Renaud.
- 3 Meischke, R., *Beschouwingen over de Nederlandse Monumentenzorg tussen 1918 en ca. 1970*, lezing gehouden bij zijn afscheid van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg op 14 december 1988, Den Haag/Amersfoort [z.j.], p. 17.
- 4 Dendrochronologische datering, door D.J. de Vries. *Bulletin K.N.O.B.* 89(1990)5, p. 22.
- 5 Haafte, C.J. van, Een 13e eeuwse toren in de stadsmuur achter het klooster der Witte Vrouwen, *Maasgouw* 109(1990)3 pp. 113-130.
- 6 *Vierde nota over de ruimtelijke ordening*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1989-1990, 20 490, nr. 77, p. 3.

Restauratie van gebouwen: behoud en vernieling van erfgoed

Marie Christine Laleman & Patrick Raveschot *

Een aantal lezers zal wellicht verrast zijn te vernemen dat ook archeologen uit het zuiden een bijdrage leverden voor *Het Grote Verband*, waarbij bouwhistorie en de plaats ervan in het monumentenbeleid aan de orde van de dag waren. Vooraf dient evenwel opgemerkt dat de Gentse stadsarcheologie van bij het begin van haar werking nooit een scheiding heeft gemaakt tussen ondergronds en bovengronds archeologisch onderzoek, en dat zij aan de basis ligt van verschillende nieuwe inzichten inzake monumentenbeheer, aspecten die thans verder worden uitgewerkt binnen de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie.

Monumentaal erfgoed wordt behouden om velerlei redenen. Deze kunnen zowel van wetenschappelijke, esthetische, educatieve, economische, politieke als van emotionele aard zijn. Vanuit historisch-wetenschappelijk standpunt is een gebouw een document uit het verleden, te vergelijken met een archiefdocument, dat verschillende malen kan en moet kunnen worden gelezen naargelang van de informatie die men eruit wil halen. Voor de archeoloog of bouwhistoricus is een gebouw dan ook enkel geconserveerd of geherwaardeerd in zoverre de ingrepen het oorspronkelijke bouwkundige document ten goede komen.

Veelal echter is een gerestaureerd of gerenoveerd gebouw vanuit bouwhistorisch oogpunt grotendeels onleesbaar geworden en staat het eindprodukt ver af van het oorspronkelijke bouwwerk van vóór de start van de werken. De voorrang die administratieve, technische en functionele bekommernissen in het monumentenbeleid genieten, heel vaak ten nadele van dat oorspronkelijke document, is daarvoor zeker mede verantwoordelijk.

De meeste beslissingen inzake monumentenzorg worden trouwens genomen of voorbereid door mensen die geen of heel weinig ervaring hebben met de bouwkundige realiteit van een aan te pakken project. Het bepalen van de bestemming is hiervoor reeds symptomatisch. Deze vaak politieke beslissing houdt meestal weinig rekening met de geschiktheid van het gebouw, waardoor een verantwoorde restauratie al bij voorbaat tot mislukken is gedoemd.

Het ontbreken van bouwhistorici en archeologen die het betrokken monument kennen, bij de voorbereiding, ontwikkeling en uitvoering van restauratie- en renovatieprojecten

1. De gerestaureerde gevel van Kammerstraat 10 (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

leidt onvermijdelijk tot de teloorgang van heel wat bouwkundig erfgoed. Indien er dan toch een min of meer uitgebreid onderzoek werd uitgevoerd, dan moet de bijdrage van bouwhistorici zich vaak beperken tot een advies, waarmee men bij de verdere afwikkeling van het project liefst geen rekening houdt.¹

Vooronderzoek

Als voorbeeld in Gent kan worden verwezen naar het huis *Kammerstraat 10*, een vrij gaaf bewaarde 17de-eeuwse stadswoning met middeleeuwse kern, die behoorlijk kon worden onderzocht.² De meeste 17de-eeuwse onderdelen zoals de binnenstructuur, de dakconstructie en de raaminvullingen, moesten verdwijnen omdat ze als een hindernis werden beschouwd voor de nieuwe functie of voor de hedendaagse architectuurinbreng. Het geheel werd nochtans als restauratie door de overheid gesubsidieerd (afb. 1).

Alle handleidingen en richtlijnen inzake monumentenzorg stellen dat elke restauratie dient te worden voorafgegaan door een grondig vooronderzoek, waarin de volgende facetten moeten voorkomen: bouwgeschiedenis, structuur en ontwikkeling, hoofdzaaken en secundaire elementen, funderingen en stabiliteit, diagnose van de gebreken en oorzaken van deze gebreken. De uitvoering van een dergelijk vooronderzoek vereist een multidisciplinaire aanpak. Doorgaans gaat men van het standpunt uit dat de ontwerper, meestal een architect, hiervoor te rade moet gaan bij gespecialiseerde vorsers. Hoe en met welke middelen dit vooronderzoek kan worden gerealiseerd, is veel minder duidelijk. Voor openbare gebouwen en wettelijk beschermde monumenten kan men soms terecht bij een bestaande overheidsdienst. Voor de niet-wettelijk beschermde monumenten en voor particuliere eigendommen bestaan er zo goed als geen voorzieningen, tenzij men een beroep doet op een vorsers of bouwtechnicus die wel een en ander kan onderzoeken en waarvoor men bereid is iets te betalen. Of de opkomst van bouwspecialisten die allen op een eigen individuele en geïsoleerde manier werken, dé oplossing vormt voor de lacunes in het bestaande monumentenbeheer, blijft echter zeer de vraag.

In de praktijk kan men stellen dat heel wat dossiers zonder enige vorm van vooronderzoek goedgekeurd en door de overheid gesubsidieerd worden. Bij een belangrijk aantal projecten beperkt de voorstudie zich tot technische aspecten, functievernieuwing, administratieve procedures en financiële fazering, zonder dat er van enige relatie met de te behandelen bouwkundige entiteit sprake is.

In andere gevallen beperkt de voorstudie zich tot het opnemen van een notitie die in de bestaande literatuur voorhanden is.

Doorgaans gaat het om een kopie uit de snelinventaris *Bouwen door de eeuwen heen*, een uitgave van de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg, thans een onderdeel van de Administratie voor Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en Monumentenzorg.³ Zoals echter ook in de inleiding van het betreffende boekwerk wordt beklemtoond, geeft deze snelinventaris enkel een eerste inzicht in de aard en de kwaliteit van het bouwkundig erfgoed. Daarenboven bevat de inventaris voornamelijk gegevens over de gevels en de vanop straat zichtbare delen! Wanneer de notities uit de snelinventaris als grondslag worden gehanteerd voor beslissingen over sloop of herwaardering, dan betekent dit gewoon 'misbruik' van een overigens erg verdienstelijk werkinstrument.

Laten we dit aan de hand van volgend voorbeeld illustreren. Het huis *Hoogpoort 48* wordt omschreven als een weinig zeggende bepleisterde lijstgevel met niet nader geïdentificeerde oudere kern. Op basis van deze informatie zijn alle beslissingen inzake sloop en degradatie mogelijk. Onderzoek van de stadsarcheologische afdeling heeft echter uitgewezen dat dit één van de best bewaarde middeleeuwse stenen stadshuizen uit de Gentse binnenstad is.⁴ De imposante constructie, die kort na de 13de-eeuwse ophoging werd gebouwd en nog tot in de nok zijn middeleeuwse structuur heeft behouden, kan geïdentificeerd worden met het uit het geschreven bronnen bekende 's *Papensteen*, ook *de Grote Arend* genoemd. Door het stadsarcheologisch onderzoek, dat zowel opgravingen als muurwerkarcheologie omvatte, en door de inspanningen van de Dienst Monumenten-

zorg en Stadsarcheologie tijdens de realisatie van een nieuwbouwproject op de nevenliggende percelen, kon een langsgewel grotendeels worden vrijgehouden. Het betekent de herwaardering van een stuk bouwkundig patrimonium, waarmee thans iedereen kan kennismaken (afb. 2).

Zoals vermeld is een degelijk bouwhistorisch onderzoek, zelfs voor wettelijk beschermde monumenten, vrij zeldzaam. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat heel wat opties vastgelegd en ingrepen worden goedgekeurd, die in feite niet aangepast zijn aan het te restaureren of te renoveren monument. De gebrekkige basis kennis waarop heel wat restauraties zijn gestoeld, leidt al te vaak tot improvisaties tijdens de werkzaamheden, tot plan- en bestekwijzigingen, meerkosten en tot het verdwijnen van veel waardevol patrimonium. Ontmanteling en allerhande breek- en sloopectiviteiten worden in het kader van een restauratie of renovatie meestal wel als verantwoord beschouwd, zelfs als hierbij massa's oorspronkelijke of waardevolle sporen en getuigen zonder enige vorm van registratie verloren gaan. Zo werden onlangs nog alle sporen van muurschildering verwijderd uit de kapel palend aan de *Ziekenzaal van de Bijloke*. Daarenboven wordt een archeologische registratie voor of tijdens de werken slechts bij uitzondering toegestaan. Graag verkondigt men daarbij dat dit een bijkomend gevaar betekent voor het in verval zijnde monument of dat dit gepaard gaat met het stilleggen van of met hinder voor de werken.

Hoe vaak komt het verder niet voor dat authentieke relictten niet kunnen worden

2. Gezicht op het middeleeuwse stadshuis 'De Grote Arend' aan de Hoogpoort, vanuit de belendende binnentuin (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

3. Het voormalige gildehuis van de huidenvetters, 'Het Toreken', aan de Vrijdagmarkt, na de restauratie en de toevoeging van hedendaagse integratie-architectuur (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

behouden omdat ze niet als draagkrachtig of sterk genoeg worden bevonden voor de nieuwe functie, of gewoon omdat ze een hindernis vormen voor nieuwe technische ingrepen? Hoe dikwijls worden oorspronkelijke elementen niet vervangen door een slechte kopie, omdat ze als storend worden ervaren in een vernieuwde architectuur? Hoewel er vanuit historisch standpunt geen bezwaar bestaat tegen het vervangen van niet meer originele delen door moderne elementen, lijkt het er steeds meer op dat de ontwerpers het storend gaan vinden dat er originele elementen worden opgespoord, omdat dit de creatieve inbreng zou dwarsbomen.

Veel gerestaureerde of gerenoveerde gebouwen worden gekenmerkt door een

structuur die haast totaal nieuw is ten opzichte van de oorspronkelijke en zijn aldus onleesbare documenten geworden. Op zichzelf zou dit misschien niet eens zo erg zijn als alles wat wordt gesloopt of vernieuwd eerst geanalyseerd, gedocumenteerd, bestudeerd en gepubliceerd zou worden. Dan zou, zoals in de archeologie die steeds de meeste sporen uitwist, het materiële document vervangen zijn door een geschreven document. Dit laatste extreme standpunt heeft echter met monumentenzorg geen uitstaans meer.

De oprichting van een stadsarcheologische dienst in Gent en het archeologisch veldwerk in het dicht bebouwde stedelijk milieu, vaak op restauratiewerven van wettelijk beschermde monumenten, leidden aan het

eind van de jaren '70 tot een hernieuwde belangstelling voor het erg rijke maar niet goed beheerde bouwkundig patrimonium van de stad. Een aantal vernieuwingen waren er dan ook duidelijk op gericht een degelijke voorkennis van het monument als primordiaal uitgangspunt te stellen voor elke verdere beslissing omtrent behoud of sloop. Zo besloot het Gentse Stadsbestuur in 1979 dat restauratie of renovatie van stadseigendommen moest worden voorafgegaan door een grondig vooronderzoek. Aansluitend bij deze gemeentelijke beslissing werd een hele reeks panden aan een archeologisch, bouwhistorisch en technisch onderzoek onderworpen (b.v. Vleeshuis, Belfort, Stadhuis, Korenstapelhuis). Door de veelheid aan opdrachten, personeelstekort, beperkte financiële middelen en door het vaak minimale tijdsbestek voor het indienen van de voorontwerpdossiers, kon het merendeel van deze vooronderzoeken niet worden afgewerkt. Hoewel deze rapporten dus verre van volledig zijn, bieden ze nog steeds een waardevolle en bruikbare leidraad voor de betrokken panden. Toch wordt er bij de uitwerking van restauratiedossiers niet steeds rekening gehouden met de bevindingen van die vooronderzoeken.

Het vooronderzoeksprincipe is niet verdwenen, zij het dat de toepassing ervan om bovenvermelde redenen niet meer strikt wordt aangehouden. Veel vooronderzoeken beperken zich thans weer tot architectonische en stedenbouwkundige ontledingen. De basisinformatie, met name de resultante van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek, wordt veelal als overbodig beschouwd.

Samenwerking

Anderzijds hebben het in 1979 geformuleerde principe van vooronderzoek, evenals de inspanningen van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie geleid tot een nieuw samenwerkingsverband dat bij een aantal projecten tot positieve resultaten heeft geleid. In deze gevallen wordt er voorafgaand aan de planvorming en de uitwerking van het restauratie- en renovatieproject een vooronderzoek uitgevoerd, waarbij zowel archeologische, bouwkundige als technische aspecten worden opgenomen. Op basis van deze bevindingen worden opties en prioriteiten vastgelegd, en wordt het dossier verder uitgewerkt. De uitvoering van de werken wordt permanent begeleid door dezelfde archeologen, bouwhistorici en bouwtechnici, die alnaargelang van de aard van de werken of de noodzaak ervan, bijkomend onderzoek kunnen verrichten. Indien dit voor het monument wenselijk wordt geacht, past men de uitvoering aan de nieuwe bevindingen aan. Door een goede planning en degelijke organisatie is het onnodig daarvoor de werken stil te leggen of te vertragen en aldus schadevergoe-

4. Algemeen gezicht op het Gravensteen
(foto Stad Gent, D.M.S.A.)

dingen te eisen. Een dergelijke werkwijze vraagt een inspanning van alle betrokkenen van het project: bouwheer, ingenieur, architect, bouwtechnicus, kunsthistoricus, archeoloog, enz. Het heeft slechts dan kans op slagen wanneer deze als evenwaardige partners in hecht teamverband kunnen samenwerken. Tot op heden is het wel-slagen van een dergelijk opzet, waarbij het monument in zijn eigenheid centraal staat, volledig afhankelijk van de persoonlijke inzet en de *goodwill* van de betrokkenen.

Het voormalige gildehuis van de huidenvetters, het *Toreken* aan de Gentse Vrijdagmarkt, was het eerste monument waar van stadswege een vooronderzoek werd uitgevoerd en waar het net geschetste samenwerkingsmodel *dé* leidraad vormde voor een door de overheid gesubsidieerde restauratie en renovatie (afb. 3). De archeologische en bouwhistorische bevindingen hebben geleid tot een maximale herwaardering van het oorspronkelijke monument uit het midden van de 15de eeuw. Dit leidde onder meer ook tot de toepassing van nieuwe technieken voor de consolidering van de balkenzolderingen en het erg verworden muurwerk, ter vervanging van de algemeen toegepaste sloop- en heropbouwtechniek. Eveneens nieuw was de combinatie met waardevolle hedendaagse architectuur voor ontbrekende elementen en nieuwe onderdelen die voor de huidige functionaliteit noodzakelijk zijn. De nieuwe inbreng blijft in feite ondergeschikt aan het monument zelf en moet de herwaardering ervan ondersteunen.⁵

Een ander project dat tot ver buiten de landsgrenzen model kan staan, althans vanuit bouwhistorisch oogpunt, is het

bekende *Gravensteen*, waar sinds 1981 consoliderings- en restauratiewerken in verscheidene fasen in uitvoering zijn (afb. 4). Van bij de aanvang der opdracht werd de optimale herwaardering van het nog oorspronkelijke bouwkundig erfgoed centraal gesteld. In de praktijk wordt dit vertolkt in een permanente samspraak tussen onderzoekers en technici. Van bij het begin van de planvorming kon men steunen op een eerste reeks archeologische bevindingen, de resultaten van een grondig vooronderzoek dat door de stadsarcheologen samen met de toenmalige Nationale Dienst voor Opgravingen werd gerealiseerd. Als kenschetsend voorbeeld kan het volgend probleem met betrekking tot de oostelijke langsegevel van de donjon worden aangehaald. Op een plaats waar oorspronkelijk muurwerk was weggebroken hadden de restauratieverantwoordelijken omstreeks 1900, in tegenstelling tot de plannen, de situatie gelaten zoals ze was. Door verdere degradatie sinds die restauratie was de situatie thans echter onhoudbaar. Een eerste oplossing, toen de oorzaak van het weggebroken muurwerk nog niet bekend was, bestond erin dit uitbraakspoor gewoon weg te werken. Bij nader onderzoek bleek hier echter ooit een tongewelf ingebracht. Aan de hand van de bouwhistorische bevindingen werd dan geopteerd voor de reconstructie van de aanzet van dit gewelf, waardoor ook de aanzetten van de bijhorende moerbogen opnieuw betekenis kregen (afb. 5). Een andere constante bij de lopende restauratie van het Gravensteen is de opname van verantwoord onderzoek, zowel opgravingen als muurwerkarcheologie, geïntegreerd in de uitvoering van de werken. Voorts is er ook het zoeken naar nieuwe monumentvriendelijke restauratietechnieken

waarbij het behoud van het bouwkundige document, zoals het tot ons is gekomen, voorgaat op de vervanging door een min of meer geslaagde kopie.⁶ De eerbied voor het oorspronkelijke en unieke monument heeft tot gevolg dat de technische en functionele inbreng zich daaraan moet aanpassen en derhalve ondergeschikt blijft. Voor nieuwe infrastructuur en technische voorzieningen worden hedendaagse oplossingen voorgesteld.

Hedendaagse inbreng

De opname van die hedendaagse elementen in het Gravensteenareaal vormt thans één van de meest besproken onderwerpen inzake patrimoniumzorg in Gent. Weinigen gaan akkoord met de vanuit bouwhistorisch standpunt volledig verantwoorde en eerlijke oplossing. Wie het principe van de hedendaagse inbreng wel voorstaat, heeft doorgaans scherpe kritiek op de esthetische vormgeving en het materiaalgebruik of vindt de realisatie te bescheiden. De overgrote meerderheid vindt de hedendaagse inbreng echter een aanslag op de 'perfecte, middeleeuwse burch', grotendeels het resultaat van een restauratie omstreeks 1900 in ware Viollet-le-Duc-traditie. Vanuit diverse hoeken wordt er dan ook gepleit voor het weghalen van alle hedendaagse architectuur, wat technisch geen problemen stelt aangezien alle elementen zelfstandig opgevat zijn en het monument bij verwijdering geen schade zouden toebrengen. Dat standpunt vindt ook aanhang bij de politieke overheid. De publieke opinie spreekt zich hier dus heel duidelijk uit voor subjectieve esthetiek en Disneyland-architectuur, een ontwikkeling die overduidelijk aantoonde hoe weinig

5. Gerestaureerde boogaanzet aan de oostelijke langsegevel van de donjon in het Gravensteen
(foto Stad Gent, D.M.S.A.).

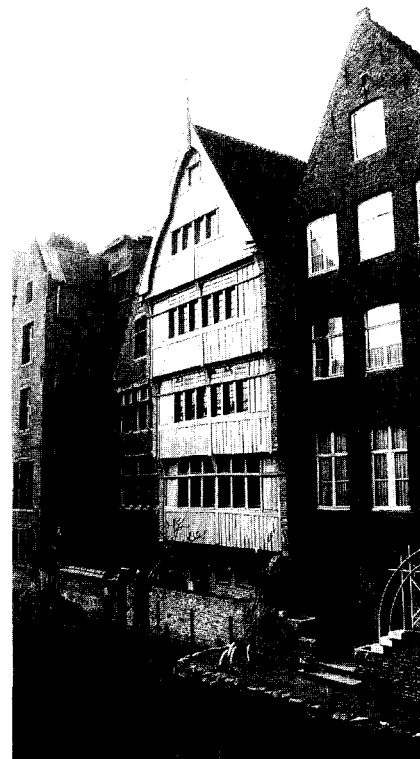
plaats er in onze maatschappij wordt toegekend aan objectieve kennis en eerlijk basisonderzoek.

Bij andere projecten hebben actiegroepen wel een essentiële, positieve inbreng gehad. Door jarenlang niet toe te geven aan de druk van financieel machtige bouwpromotoren werden de resten van het voormalige *Metselaarshuis* aan de Cataloniëstraat van de totale sloping gevrijwaard en dank zij de inzet van de monumentenzorgdiensten van Gemeente, Provincie en Vlaamse Gemeenschap werd een groot gedeelte van het 13de-eeuwse stadshuis en van de 16de-eeuwse voorgevel in het grootschalig nieuwbouwproject geïntegreerd (afb. 6). Voor de afwerking van de topgevel ging men over tot een reconstructie van een laat-gotische pronkarchitectuur, hoewel daarvoor weinig betrouwbare gegevens beschikbaar waren. Opvallend is dat de algemene publieke opinie zich eerder lovend uitspreekt voor de anno 1990 erg gedurfde reconstructie, terwijl het behoud en de herwaardering van de middeleeuwse resten, evenals de koppeling met de eigentijdse nieuwbouw fel worden aangevallen. De vraag kan uiteraard worden gesteld in hoeverre men de doorgaans niet of weinig voorgelichte publieke opinie moet laten doorwegen in een beleidsvorming die toch ook zou moeten rekening houden met het vernieuwend basiswerk dat door gespecialiseerde en ervaren vorsers te velde wordt verricht. Of ligt de fout bij de onderzoekers die hun werk en verworvenheden te weinig bekend maken, waardoor er ook geen doorstroming is naar het grote publiek?

Positieve resultaten

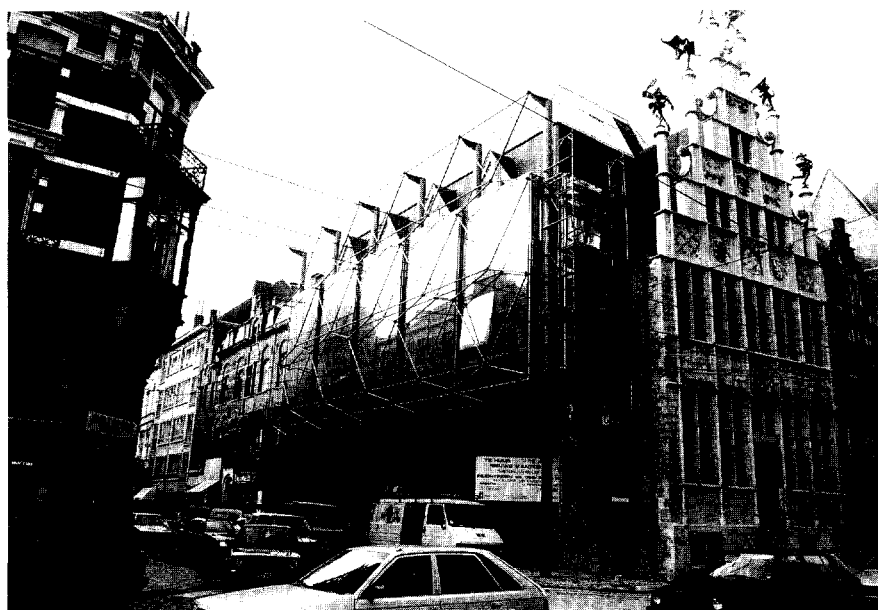
Zelfs wanneer de goedgekeurde restauratie- en renovatiedossiers van wettelijk beschermde monumenten thans vaak eerder het verdwijnen van erfgoed bewerkstelligen dan de herwaardering ervan, dan gaat uiteindelijk niet steeds alles verloren. Zo zijn de archeologen en bouwtechnici van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie er reeds meermaals in geslaagd om door hun kennis en inzicht projecten tijdens de administratieve ontwikkeling of tijdens de uitvoering van de bouwactiviteiten ten positieve om te vormen, een werkwijze die soms door vertegenwoordigers van de hogere monumentenzorginstanties wordt gesteund, hoewel dit in feite administratief, juridisch en financieel niet mogelijk is. Hoe contradictorisch ook, het is in Vlaanderen nog steeds makkelijker om een vanuit bouwhistorisch standpunt slecht restauratiedossier goedgekeurd en gesubsidieerd te krijgen, dan om authentiek en uniek erfgoed werkelijk te beschermen en te herwaarderen.

Uit de veelheid aan voorbeelden kan hier even verwezen worden naar het huis in de *Jan Breydelstraat*, met houten achtergevel uitgevend op de Lieve (afb. 7). Deze laat 16de-eeuwse houten gevel is de enige die thans nog in het Gentse gebouwenpatrimonium bewaard bleef. De interessante onderdelen beperkten zich evenwel niet enkel tot de gevel, maar waren in het gehele huis aanwezig en verwezen naar opeenvolgende bouwfasen, uitbreidingen en verbouwingen.⁸ Indien het goedgekeurde project zou zijn uitgevoerd, dan resten van dit pand nog weinig oorspronkelijke onderdelen. Door samenspraak binnen het bouwteam,

7. De gerestaureerde houten achtergevel aan de Lieve van een huis in de Jan Breydelstraat (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

gesteund door collega's van her en der – ook Nederlandse bouwhistorici – en dank zij de motivatie van ingenieur en hoofdaannemer, kon er heel wat 'gered' worden en werd de uitvoering grondig gewijzigd in het voordeel van het monument.

6. Gezicht op de gerestaureerde gevel van het voormalige Metselaarshuis aan de Cataloniëstraat, met bewaard gebleven delen van een 13de-eeuws stadshuis en de hedendaagse overbouw (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

Een gelijkaardige toestand deed zich voor bij de middeleeuwse *Ziekenzaal van de Bijloke* (afb. 8), die thans tot concertzaal wordt omgevormd. De uitvoering, die in talloze kleine fasen is opgesplitst, moet telkens worden bijgestuurd, wat onnoemelijk veel tijd en energie vergt van de onderzoekers van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie, want deze schijnbaar eenvoudige constructie kende een vrij ingewikkelde en niet zo evidente bouwgeschiedenis. Zo zal ook de unieke houten dakkap in een vrij oorspronkelijke en gave toestand kunnen worden bewaard. Door de inzet van de stadsarcheologen kon het bouwhistorisch onderzoek worden gecombineerd met een grondige dendrochronologische analyse, een voor Vlaanderen vooralsnog unieke samenhang. De eerste resultaten van die studie, uitgevoerd door Dr. P. Hoffsummer van de Universiteit van Liège geven aan dat het gebinte werd vervaardigd met Maaslandse eik uit het midden van de 13de eeuw.⁹

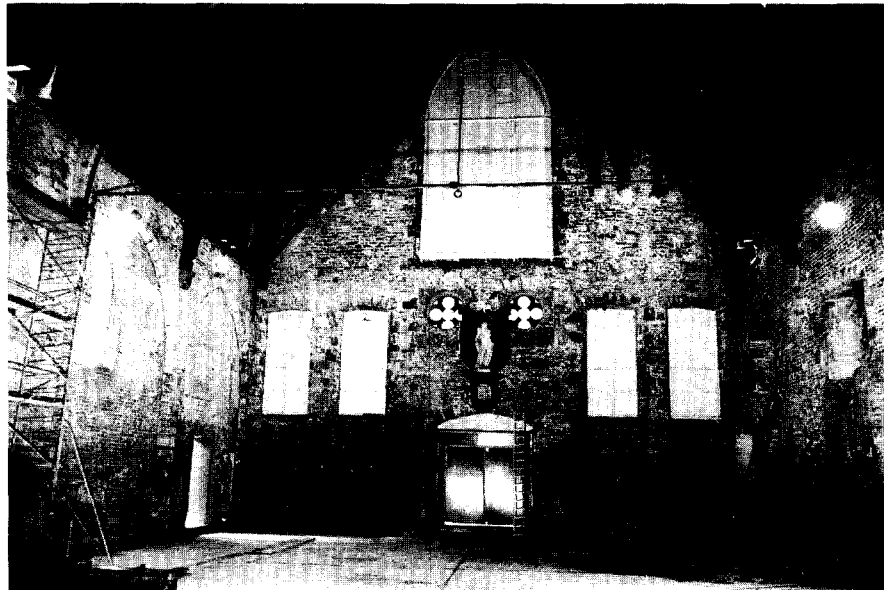
De ideeën die hier worden verwoord, zijn het resultaat van zowat twee decennia archeologisch en bouwhistorisch onderzoek

aan de rand van het monumentengebeuren in Groot-Gent. Of dit representatief is voor wat er in Vlaanderen leeft of gangbaar is, kan best door anderen worden uitgemaakt. In tegenstelling tot eminente historische centra, zoals b.v. de zusterstad Brugge, heeft Gent de naam een stad te zijn waar zowat alles kan en mag. Naar buiten toe lijkt dit misschien wel zo, zeker wanneer een invloedrijke bouwpromotor erin slaagt om in de binnenstad een geheel bouwblok te slopen zonder enige vorm van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek of registratie, en dit te vervangen door een nietszeggende banale architectuur. Tevens is het ook nog steeds mogelijk dat in een wettelijk beschermd monument en bij de door de overheid gesubsidieerde werken de meest oorspronkelijke getuigen worden vernietigd of vervangen door kopieën, waarvan de vorm vaak ver afstaat van het eigenlijke document.

Dat in Gent veel, zoniet alles mogelijk is, laat anderzijds ook een positieve aanpak toe. Er zijn de reeds aangehaalde restauratiewerven waar de bouwhistorische kennis tot een verantwoord resultaat heeft geleid. Er zijn bovendien nog de talrijke onderzoeken buiten de stadseigendommen, in panden die voor restauratie, renovatie of nieuwbouw in aanmerking komen en waar van de verstrekte adviezen dankbaar gebruik wordt gemaakt. De aard van deze onderzoeken is daarentegen erg verschillend, zowel wat de uitvoering als de registratie betreft. Ook de impact ervan is zeer uiteenlopend. Bij de restauratie van waardevolle constructies die niet beschermd zijn en toch op een stedelijke toelage kunnen rekenen, is de invloed van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie vrij belangrijk. Toch komen ook voor niet betoelagde projecten soms verrassend goede oplossingen naar voren. Zo zijn er meerdere nieuwbouwprojecten waar bepaalde waardevolle bouwkundige relicten in de hedendaagse architectuur worden geïntegreerd en aldus van vernieling of verdere degradatie gevrijwaard, zonder dat er daartoe enige verplichting bestaat (afb. 9). Tenslotte dient er ook worden verwezen naar de jarenlange, soms moeizame inspanningen, bij het begeleiden van bouwaanvragen of bij de ontwikkeling van grote bouwprojecten, ten einde een zo positief mogelijke oplossing te bereiken, die ook de stad in haar totaliteit en haar zeer gecompliceerde verscheidenheid ten goede komt. Volledig daarbij aansluitend zijn er sinds enkele jaren vanuit de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie talrijke initiatieven genomen ter ondersteuning van kwaliteitsvolle hedendaagse architectuur als noodzakelijk complement in de eeuwenoude bebouwde omgeving die Gent sedert eeuwen groot en aantrekkelijk heeft gemaakt.

Conclusies

Uit dit overzicht en de enkele aangehaalde

8. De renovatie van de 13de-eeuwse zaal van de Bijloke gaat gepaard met archeologisch bodemonderzoek, muurwerkarcheologie en een dendrochronologische studie van de merkwaardige houten dakconstructie (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

voorbeelden treden enkele conclusies duidelijk naar voren.

Allereerst durven we stellen dat een uitgebreid en grondig bouwhistorisch onderzoek, zowel voorafgaand aan als geïntegreerd in het hele project, een absolute essentiële voorwaarde zou moeten zijn voor elk dossier of elk werk dat onder de noemers 'restauratie', 'renovatie', 'herwaarderingsproject' of 'monumentenzorg' wordt ondergebracht. Een exhaustief archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is daarenboven zeker even onontbeerlijk voor alle slopingen en infrastructuurwerken in om het even welke bebouwde entiteit.

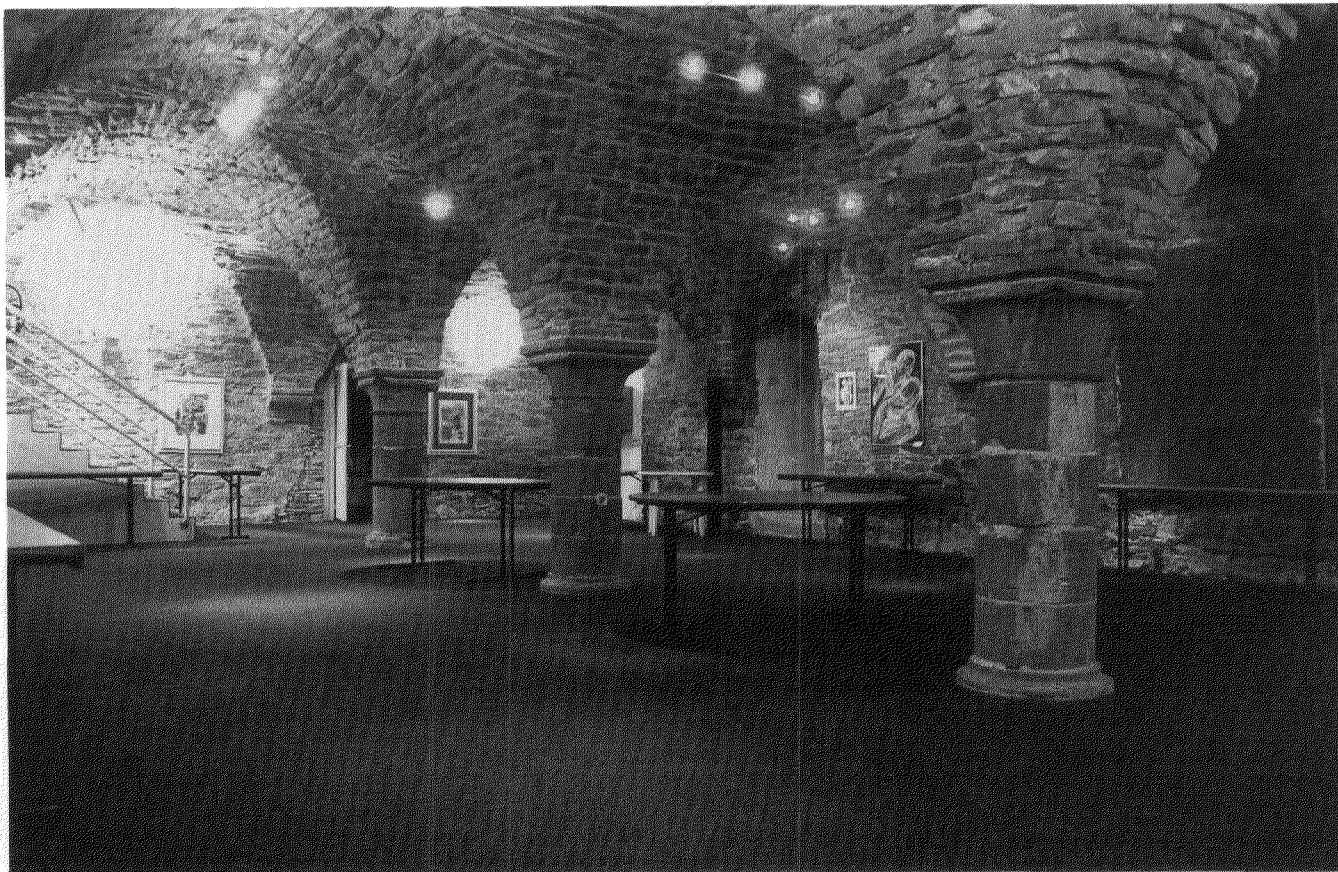
Als tweede belangrijk punt stellen we dat de uitvoering van bouwhistorisch en archeologisch onderzoek niet als een leuke vrijetijdsbesteding of een typische eenmansopdracht kan worden afgewimpeld. Het is een gespecialiseerde opdracht die enkel tot positieve resultaten kan leiden als er een team van ervaren archeologen, bouwkundigen en kunsthistorici bij wordt betrokken.

Voorts lijkt het ons essentieel dat verantwoord bouwhistorisch onderzoek zich niet in tijd of ruimte kan beperken. In functie van degelijk monumentenbeheer heeft het weinig zin zich b.v. enkel te richten op de middeleeuwen, op de 18de-eeuwse interieurs of op de industriële relicten. Het is noodzakelijk de te onderzoeken entiteit in haar totaliteit te behandelen, vanaf de oudste sporen tot de huidige situatie. Het is daarom steeds wenselijk dat een ondergronds archeologisch onderzoek samen met het muurwerkonderzoek wordt voorzien om tot een volwaardig bouwhistorisch inzicht te komen. Een thematisch gebonden beper-

king kan natuurlijk wel vanuit een zuiver wetenschappelijke opdracht, buiten het dagelijkse monumentenbeheer, worden verantwoord en kan uiteraard ook ondersteunend werken.

Dat alle waargenomen gegevens goed moeten worden geregistreerd lijkt vanzelfsprekend en zou hier niet ter sprake komen ware het niet dat dit tot nu toe sterk werd verwaarloosd, zodat men na de restauratie niet meer kan achterhalen op welke gegevens men steunde om bepaalde beslissingen voor afbraak, reconstructie of behoud te nemen. Het zou evenwel fout zijn bouwhistorie enkel te beperken tot objectieve registratie van de materiële getuigen. Ze moeten de basis vormen voor een evaluatie waarbij hoofdlijnen, secundaire elementen en te verwaarlozen aspecten worden onderscheiden. Die evaluatie overstijgt de object-gebonden situatie omdat alle gegevens daarbij ten opzichte van een veel ruimere lokale, regionale of zelfs Europese context dienen te worden geëvalueerd.

Een lokaal, doch gespecialiseerd en ervaren onderzoeksteam biedt het meest garanties voor de herwaardering van een monument. Bouwhistorisch onderzoek is uitermate arbeidsintensief werk dat in veel gevallen over langere periodes gespreid ligt. Continuïteit is evenzeer belangrijk voor de goede afwikkeling van de projecten. Een zeer degelijke kennis van lokale toestanden en bouwkundige ontwikkelingen, die binnen eenzelfde streek reeds erg verschillend kunnen zijn, draagt eveneens bij tot betere resultaten. Daarom kan degelijk bouwhistorisch onderzoek ons insziens niet of zeker niet enkel vanuit centrale overheidsstructuren georganiseerd of door rondreizende

9. De half-ondergrondse verdieping van een middeleeuws stadshuis aan Goudenleeuwplein-Donkersteeg werd in een nieuw hotelcomplex geïntegreerd (foto Stad Gent, D.M.S.A.).

equipes worden gerealiseerd.

De 'ivoren toren'-mentaliteit die thans in Vlaanderen door heel wat bouwonderzoekers wordt gehuldigd en de sterke verspreiding van alle beschikbare mogelijkheden, vormen dan weer geen positieve bijdrage voor de erkenning van bouwhistorisch onderzoek. Het wordt dringend tijd dat alle vorsers, naar het voorbeeld van de ontwikkelingen in de archeologie, inzien dat zij een gemeenschapsopdracht uitvoeren en dat de ingewonnen kennis moet worden bekend gemaakt. Op dit vlak hebben ook de overheidsinstellingen een belangrijke rol te vervullen. Concreet gezien denken we daarbij aan de opname van de gegevens in een centrale databank, die door alle vorsers kan worden geraadpleegd, en aan de verplichting om alle nieuwe bevindingen te publiceren.

Een andere belangrijke rol die voor de overheidsinstellingen is weggelegd, heeft betrekking op de erkenning van bouwhistorisch onderzoek als uitgangspunt voor het monumentenbeheer in Vlaanderen. Dit vraagt een grondige (her)evaluering van de huidige voorschriften, regelingen en gebruiken die voorrang geven aan ingewikkelde administratieve procedures, technische aspecten en randmodaliteiten.

Volledig daarbij aansluitend pleiten we ten slotte voor een grondige herziening van de bestaande subsidieregelingen voor restauraties, renovaties en herwaarderingsprojecten. We vinden het immers volledig onverantwoord dat er jaarlijks miljarden gemeenschapsgelden worden toegekend voor de vernietiging van waardevol bouwhistorisch erfgoed, terwijl er voor onderzoek en herwaarderding, voor essentiële milieuzorg dus, nauwelijks voorzieningen en mogelijkheden beschikbaar zijn.

Noten

- 1 Enkele ideeën met betrekking tot dit onderwerp werden reeds verwoord in de volgende bijdragen: Laleman, M.C., *Archeologie en Monumentenzorg*, in: *De Leiegouw*, Kortrijk 1987, jg. 29 nr. 1-2, p. 159-166; Laleman, M.C., *Monumenten en archeologisch erfgoed*, in: *Vlaamse archeologie. Opgravingen in binnen- en buitenland*, Oudenburg, 1990, p. 51-55.
- 2 Everaert, G., e.a., *De geschiedenis achter de façade. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van het huis Kammerstraat 10*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1989, jg. 13 nr. 1, p. 23-26. Zie ook: Laleman, M.C. & Raveschot, P., *Inleiding tot de studie van de woonhuizen in Gent. Periode 1100-1300. De kelders*, (Verhandelingen Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België), Brussel, 1991, p. 86-87.
- 3 X., *Bouwen door de eeuwen heen*, (Inventaris van het cultuurbezit in België), Gent, 1976, dl. 4na; 1979, dl. 4nb N.O. en dl. 4nb Z.W.; 1982,

dl. 4nc & dl. 4nd.

- 4 Laleman, M.C., Raveschot, P. & Swimberghe, P., *Tussen kranen en graafmachines ligt Gents verleden. Archeologisch onderzoek op bouwwerf in het stadscentrum*, Gent, 1985, jg. 34 nr. 4, p. 91-91; Laleman, M.C. & Raveschot, P., 1991, p. 73-74.
- 5 Baillieul, B., e.a., *Het Toreken te Gent*, Gent, 1984.
- 6 Eyns, R. & Provoost, N., *Het Gravensteen in Gent: een monumentvriendelijke nieuwe fundering onder het oostelijke bijgebouw*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1987, jg. 11 nr. 4, p. 22-31; Van Gemert, D., *Consolidatie-injecties van historisch metselwerk*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1988, jg. 12 nr. 1, p. 17-23; Van Gemert, D., *Eine neue Methode zur Qualitätssicherung einer Mauerwerksverfestigung*, in: *Zeitschrift für Bauinstandhaltung und Denkmalpflege*, Klin, 1988, jg. 11 Heft 3, S. 94-96; Van Gemert, D., *Geografische controles bij consolidatieinjecties van metselwerk in het Gravensteen te Gent*, in: *Tijdschrift der Openbare Werken van België*, Brussel, 1988, nr. 2, p. 55-67.
- 7 Van Doorne, G., *Neringhuis van de Gentse metselaars, Cataloniëstraat*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1977, jg. 1 nr. 1, p. 10-21; Laleman, M.C. & Raveschot, P., 1991, p. 45-46.
- 8 Everaert, G., *Het huis met de houten gevel. Studie van een Gents interieur*, in: *Stadsarcheologie*, Gent, 1985, jg. 9 nr. 2, p. 2-15.
- 9 Niet gepubliceerde gegevens Laboratoire de Dendrochronologie, Centres de Recherches Archéologiques, Place du XX Août 7, B-4000 Liège, met dank aan Dr. P. Hoffsummer.

'Het grote verband'

R. de Jong

De organisatoren van het symposium hebben als titel 'Het grote verband' gekozen.

Dat roept direct de vraag op of er wel sprake is van een verband in de praktijk van de monumentenzorg. Of anders gezegd, of dat wat er op dit terrein gebeurt wel met elkaar in een groot verband staat?

Kan er gesproken worden van de monumentenzorg, met de nadruk op het bepalend lidwoord de of blijkt er veeleer sprake te zijn van een monumentenzorg-praktijk, die op verschillende manieren wordt bedreven en waarvan de uitkomsten niet of nauwelijks met elkaar in verband (lijken te) staan?

Kijkend naar de huidige situatie kan er gesproken worden van verschillende vormen van monumentenzorg. Vormen, die ik zou willen benoemen met de volgende voor zich sprekende aanduidingen.

De volgorde, waarin ik ze noem, is naar mijn mening inmiddels de hiërarchische geworden. Er is sprake van:

- politieke monumentenzorg (Tuinwijk Zuid, Haarlem; de monumentenzorg als onderdeel in de ruimtelijke ordening)
- representatieve (Voorm. postkantoor achter Paleis op de Dam)
- toeristische (Bourtange, Kerkenpad)
- wettelijke (verwijderen en wederopbouw van de huizen naast het Witte Huis in Rotterdam, maar ook het bindend systeem van wetten en bepalingen)
- esthetische (restauraties van na de Tweede Wereldoorlog)
- wetenschappelijke:
 - architectuurhistorische (Rietveld-Schröderhuis)
 - archeologische
 - bouwhistorische (Buskensklooster; Kasteel Amerongen)

Als er sprake is van een 'Groot Verband' dan zou het bouwhistorisch onderzoek, mogelijk in wisselende gedaanten, steeds onderdeel moeten zijn van deze verschillende vormen van het bedrijven van monumentenzorg. Dat deze verschillende vormen qua opvattingen en doeleinden veelal ver uit elkaar liggen laat zich verstaan. Om hier het bouwhistorisch onderzoek zijn adequate plaats bij te geven is niet zo eenvoudig.

Het is een regelmatig binnen de monumentenzorg gemaakte fout ervan uit te gaan, dat men daarbuiten dezelfde ideeën en belangstelling heeft. Wil de monumentenzorg, die zoals de ontwikkeling laat zien, zich steeds breder in onze maatschappij verankerd heeft, ook daadwerkelijk haar doelen bereiken dan zal zij zich bij de uitvoering meer rekenschap moeten geven van de maatschappelijke krachten,

die op haar inwerken. Zij zal haar methoden op haar omgeving moeten afstemmen om zo het doel te bereiken. Monumentenzorg als toevalstreffer, daar is niemand bij gebaat. Een blik op de ontwikkelingen in de nieuwbouw laat zien, zoals Ruud Brouwers in diens inleiding op het laatst verschenen Jaarboek Architectuur in Nederland schreef, dat 'Het maken van goede sier met architectuur door opdrachtgevers en een oppervlakkig consumptiegedrag van het publiek de inhoud (van de bouwkunst, RdJ) kunnen uithollen.....Wat overblijft is een vernis, een buitenkant die een verschaalde lading aan het oog onttrekt' (Jaarboek Architectuur in Nederland. Uitg. Nederlands Architectuur Instituut. Rotterdam, 1991). Er is, zo schreef hij, een zucht naar spektakel ontstaan.

Maar niet alleen Ruud Brouwers, ook de architecten als Van Eyck, Rijnboutt en Asselbergs onderstrepen, dat de hedendaagse architectuur wordt bepaald door de projectontwikkelaar en de opdrachtgevers, die zich steeds laten leiden door wat heet, de haalbaarheid.

Te weinig kijkt de wereld van de monumentenzorg naar mijn mening naar wat er zich tegelijkertijd in de nieuwbouw, in de nieuwe architectuur-ontwikkeling voordoet. Zou men dat wel meer doen dan zou dat een helderder beeld oproepen van de wereld waarbinnen men werkt. Dan zou beter onderkend worden, dat wat niet direct te maken heeft met het oproepen van die goede sier eigenlijk al op voorhand 'verdacht' is.

De praktijk laat zien, dat het bouwhistorisch onderzoek zich met name evenwel richt op het afzonderlijke bouwwerk en daar niet goed van los lijkt te kunnen komen.

De directe relatie met het archeologisch onderzoek, al dan niet in de vorm van stadskern-onderzoek, wordt op uitzonderingen na, vrijwel niet gelegd.

Op zich niet zo verwonderlijk als wij eraan denken, dat het in gang zetten van een restauratie vooraf vaak onbewust bepaald wordt door een van de overwegingen, die ik zojuist noemde om monumentenzorg, dat wil zeggen het restaureren, te bedrijven.

Het symposium heeft als thema 'de aanpak en de organisatie van het bouwhistorisch onderzoek en de betekenis daarvan voor de restauratie-praktijk'.

Een restauratiepraktijk, die op haar beurt beïnvloed wordt door het te behalen eindresultaat, door het feit, dat zij bepaald wordt door de werking van het vergunningenstelsel en door de factoren tijd en geld.

Voor andere zaken of overwegingen, en zeker niet voor oponthoud tijdens de werk-

zaamheden, die van invloed kunnen zijn op de verleende vergunning of op de uitgetrokken (subsidie)gelden, lijkt geen tijd en dus geen aandacht te bestaan.

In sommige gevallen, afhankelijk van het 'maatschappelijk gebruik' van een bouwwerk, wordt bouwhistorisch onderzoek van belang of interessant gevonden. Bouwhistorisch onderzoek als toevoeging!

Bouwhistorisch onderzoek, dat op zijn beurt, methodisch en qua doelstelling nog steeds geen uitgebalanceerd onderdeel vormt van de praktijk van de monumentenzorg.

Het komt mij voor, dat wat nu bouwhistorisch onderzoek genoemd wordt, worstelt met het vinden van een eigen identiteit.

Wat nu bouwhistorisch onderzoek genoemd wordt betrof aanvankelijk (en vaak ook nu nog) het documenteren van vondsten, die tijdens restauraties worden gedaan.

Gaat het te ver om te stellen, dat die behoefte tot documenteren, tot het willen vastleggen van datgene, dat door een restauratie, – een onomkeerbare ingreep in de historische bouwmassa, bouwsubstantie en bouwtechniek – definitief wordt vernietigd of weer aan het oog wordt onttrokken, stoelt op het 'morele' besef om tenminste iets te hebben kunnen vastleggen? De documentatie als 'afkoopsof'. De vraag wat met het gedocumenteerde te doen wordt daarna vrijwel niet gesteld.

Spreek ik van het willen vinden van de eigen identiteit van bouwhistorisch onderzoek dan moet dit onderwerp niet langer bepaald worden door de toevallige belangstelling van een even toevallige onderzoeker, maar dan dienen inhoud en functie aan het bouwhistorisch onderzoek gegeven te worden als schakel in de keten van de monumentenzorg.

Wat wij bouwhistorisch onderzoek noemen behoort de invulling te zijn van wat in de internationale publicatie van het Glossarium Artis, het Wörterbuch zur Kunst, dat zo'n 10 jaar geleden verscheen onder het patronage van het Comité International d'Histoire de l'Art, wordt aangeduid met 'Monumentenarchäologie', 'Archéologie (monumentale)', 'Archeology (of monuments)'.

Dit Glossarium, opgesteld door een internationaal gezelschap van deskundigen, omschrijft deze vorm van archeologie als: 'Erforschung..... sowohl durch Ausgrabung als auch durch Untersuchung der aufgehenden Teile unter bau-, kultur- und landesgeschichtlichen Gesichtspunkten. Die gemeinsame Bewertung von Bodendenkmal und aufgehenden Teilen kann zu besonderen baugeschichtlichen Erkenntnissen führen'.

(Glossarium Artis, Das Baudenkmal/Le monument historique/the historic monument. Wörterbuch zur Kunst. Redaktion: Rudolf Huber, Renate Rieth. Band 8. Tübingen, [1981])

Het leek mij goed U deze omschrijving te citeren omdat noch Haslinghuis, noch Van Dale aangeven wat te verstaan onder bouwhistorisch onderzoek. Zij komen niet verder dan het begrip bouwgeschiedenis.

Als wij nu invulling en toepassing willen geven, maar eigenlijk moet er gesproken worden van moeten, aan die geformuleerde omschrijving dan krijgen wij in dit verband te maken, en dat volgens een stelselmatige opzet, met :

- het onderzoek van en naar de materialen, constructies en bouwwijzes en de toepassing daarvan bij historische bouwwerken
- het onderzoek, inventariserend, naar het voorkomen, de verspreiding en de toepassing, beschrijvend en verklarend, van historische materialen, constructies en bouwwijzes
- het onderzoek naar de bouwtechnische en constructieve innovaties sedert de tweede helft van de 19de eeuw en hun invloed op de architectonische vormgeving en bouwtypen
- het omschrijven van begrippen, het opbouwen van termenlijsten volgens vaste, genormaliseerde definities, het verzamelen van historische benamingen
- het onderzoek naar de relatie architectonische vormgeving, materiaalgebruik en toegepaste bouwwijzes
- bouwhistorisch onderzoek en het ontwikkelen en toepassen van conserveringsmethoden. (Een wat tot nu toe genoemd mag worden, fragiele relatie).
- Wij krijgen dan direct te maken met de betekenis en de inbreng, die het bouwhistorisch onderzoek behoort te hebben op het vaststellen van de betekenis, de waarde van een historisch bouwwerk. Het historisch bouwwerk van belang vanwege zijn waarde als materieel historisch bronnenmateriaal; het historisch bouwwerk als een essentieel historisch onderdeel van onze hedendaagse leef-omgeving.
- Wij krijgen dan niet alleen te maken met het bouwhistorisch onderzoek voorafgaand aan een restauratie, maar ook met het opstellen van wat in het duitse taalgebied het 'Konserveringsbericht' (elders wel het 'rapport de conservation', of het 'report on the preservation of...') genoemd wordt. Het vroegere restauratie-dagboek, uit te werken naar onze hedendaagse behoeften.
- Wij krijgen dan te maken met de vraag hoe historisch materiaal, hoe oude bouwtechnieken en hedendaagse materialen, bouw- en conserveringstechnieken hun bepalende plaats bij behoud en instandhouding moeten krijgen.

- Wij krijgen te maken met een geheel nieuwe opgave, het bouwhistorische onderzoek van het zogenoemde jongere monument. Produkt van toenemend technisch vernuft in plaats van traditionele overlevering. Een opgave waar niet snel genoeg mee begonnen moet worden.

Het lijkt wel, zoals ik nu over dit onderwerp spreek, alsof er gedurende de afgelopen jaren maar zo'n beetje wat gedaan is op dit terrein. Misschien is dat ten dele ook wel zo, maar de veelheid ervan heeft tot gevolg gehad, dat de bouwhistorie haar plaats komt opeisen.

De monumentenzorg is traditioneel sterk bepaald door haar aandacht voor architectonische vormgeving en als uiting van romantische gevoelens door het met kunstgrepen willen vormen van een monument naar een vooraf ontworpen historiserend beeld.

De monumentenzorg als instituut wordt thans geconfronteerd met het maatschappelijk vraagstuk van hoe te selecteren. Zij moet letterlijk en figuurlijk haar plaats en ruimte aangeven in de ontwikkelingen, die steeds gaande zijn in de vormgeving van onze gebouwde omgeving. Een positie, waarin zij erkend wordt, getuige de inhoud van de Nota 'Ruimte voor Architectuur' (Ruimte voor Architectuur: Nota architectuurbeleid van de ministeries van WVC en VROM. 's-Gravenhage, 1991)

Het is een logische ontwikkeling in de tijd, dat ruim een jaar geleden het artikel van Koos Steehouwer onder de prikkelende kop 'De middeleeuwen teruggevonden' moest verschijnen in het NRC Handelsblad en in breder kring de aandacht trok. Niet alleen vestigt hij daarin de aandacht op de aanwezigheid van grote aantallen in de kern nog middeleeuwse huizen in de historische stadskernen, maar tegelijkertijd maakt hij duidelijk welke rol het bouwhistorisch onderzoek daarbij speelt. Bouwhistorie en stadskern-onderzoek in nauwe samenhang met elkaar.

De belangstelling voor stads- en dorpskernen, niet in de laatste plaats aangewakkerd door de bescherming als gezicht, sterk tot de verbeelding sprekend door de zichtbare resultaten van de stads- en dorpsvernieuwing brengt met zich mee, dat het daarbij gaat om meer dan een stedenbouwkundige opgave. Het resultaat van geduldig bouwhistorisch onderzoek en stadskern-onderzoek in enkele steden in ons land bewijst geen lippendienst aan de instandhouding van onze historische kernen, maar maakt duidelijk, dat er een nadrukkelijke opgave voor de monumentenzorg ligt.

Het bouwhistorisch onderzoek moet niet blijven steken in het verlangen naar steeds maar weer opnieuw willen vastleggen van nog meer 'ongestructureerde' gegevens, van het opstellen van steeds verfijnder

documentaties. Documentaties, die vervolgens vaak uit het zicht dreigen te raken.

Waar ligt de opgave voor de komende jaren voor het bouwhistorisch onderzoek? En wat staat ons te doen?

Er wordt inmiddels geoogst:

- Met zekere regelmaat verschijnen er publicaties op dit terrein. Inmiddels mogelijk geworden door het vele spit-, graaf- en documentatiewerk, dat gedurende de afgelopen decennia is verricht. Dit werk moet doorgaan, maar om het effect ervan te vergroten, meer gericht.
- Natuurlijk is het van groot belang, dat bouwhistorici onderling hun vondsten en ervaringen uitwisselen. Dat daar een platform voor bestaat is van groot belang. Maar uitwisselen onderling moet ook inhouden naar buiten toe!
- Trekt dit symposium de aandacht voor het bouwhistorisch onderzoek in de richting van de restauratie dan wordt daarmee een schakel overgeslagen. Bekendheid met deze gegevens moet met zich meebrengen, dat ook zij (de) redenen kunnen vormen monumenten, al dan niet beschermd, in stand te houden.
- Het onderzoek vraagt, gelet op de relatief geringe menskracht en beschikbare financiële middelen, om een weloverwogen inzet.

Het is niet de taak, noch is het mogelijk of gewenst, dat dit omvangrijke werk door een enkeling of een enkele instelling wordt gedragen. Het is een van de vruchtbare ontwikkelingen van de decentralisatie in de monumentenzorg, dat er een intensief samenspel op gang gebracht is tussen overheden. Zij zijn het, die gezamenlijk ervoor zorg moeten dragen, dat dit kennisgebied wordt vermeerderd.

- De Rijksdienst voor de Monumentenzorg is, getuige niet alleen dit symposium, maar ook kijkend naar de uitgave van het Restauratievademecum, de reeks van uitgaven Bouwtechniek in Nederland (dat samenwerkingsproject tussen TUD, Groep Geschiedenis van de Bouwtechniek en de RDMZ), naar nu ook weer het Bulletin van de KNOB, naar zijn Jaarboek, naar zijn delen van de Geïllustreerde Beschrijving doende met het uitdragen van deze kennis. Niet exclusief iets van de RDMZ, maar met zoveel mogelijk anderen tesamen met deze dienst.
- De ontwikkeling is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in gang gezet om te komen tot wat genoemd wordt een Objecten Datamodel. Binnenkort zal het prototype in praktijk getoetst gaan worden. Het directe doel daarbij is om in een geautomatiseerde datastructuur gegevens van allerlei aard per object op te nemen en raadpleegbaar te maken. Het spreekt voor zich, dat door constante voeding van een dergelijk systeem, en dat kan uitsluitend actueel gehouden

worden door een constante invoer van gegevens van buitenaf, er een steeds belangrijker wordende informatiebron over monumenten ontstaat. De RDMZ levert als het ware de faciliteiten, de gebruikers, direct belanghebbenden, zullen aangesproken worden op het stelselmatig leveren van informatie.

- Speelt het verrichten van bouwhistorisch onderzoek bij restauraties nog slechts een geringe rol, het instrument van de Meerjarenprogramma's in het kader van de BRRM bieden goede mogelijkheid om een planning op te zetten voor het (doen) verrichten van bouwhistorisch vooronderzoek. Het is de bedoeling, dat met ingang van het volgend jaar hier een aanvang mee wordt gemaakt. De voorbereidingen daarop, zowel organisatorisch als financieel, zijn in volle gang. Het is de bedoeling, dat hiervoor een meerjarenprogramma wordt opgesteld, waarbij gemeenten, provincies, architectenbureaux en wetenschappelijke instellingen worden betrokken. Ook lopend stads-kern-onderzoek zal van invloed zijn op de te maken keuzes.

Niet voor niets werden al in 1986 een RV Bijdrage over het Vooronderzoek en onderzoek van monumenten geschreven. De handleiding, die toen verscheen moest ervoor dienen 'om te bevorderen dat er meer en beter dan tot nu toe onderzoek wordt gedaan alvorens men begint met werkzaamheden aan beschermde monumenten.....'.

(S. de Jong, Het onderzoek van monumenten. Vooronderzoek en onderzoek van monumenten. RV Bijdrage 03. Zeist, 1986)

- In het onlangs door de RDMZ uitgebracht Meerjarenprogramma Nota 'Cultuurhistorische Kwaliteit in de ruimtelijke orde....') (Meerjarenprogramma Nota 'Cultuurhistorische Kwaliteit in de ruimtelijke orde en het rijksoverheidsbeleid in de jaren negentig. Zeist, 1991) wordt aangekondigd, dat het het voornemen is om te komen tot een reeks van uitgaven in rapportvorm onder de titel 'Cultuurhistorische Verkenningen in het perspectief van toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen'.

In deze Verkenningen zal nadrukkelijk aandacht gegeven worden aan het onderwerp van de bouwhistorie. Daarbij staat voorop, dat daarin steeds een beschouwing geschreven zal moeten worden over de specifieke historische ontwikkeling van de bouwkunde en bouwtechniek binnen een bepaald geografisch gebied, dat als een cultuurhistorische entiteit valt te beschouwen. Wordt er geconstateerd, dat er lacunes in de voorhanden zijnde kennis zitten, dan zal nader onderzoek in het kader van het onderzoeksprogramma van de RDMZ worden geactiveerd.

- De inbreng vanuit het bouwhistorisch perspectief in het vergunningenstelsel zal worden versterkt door de RDMZ. Het is inmiddels staande praktijk geworden, dat dit aspect een vast onderdeel in de besluitvorming geworden is.

Eerder sprak ik al van de relatief geringe menskracht en beschikbare financiële middelen, die om een weloverwogen inzet vragen. Dat vraagt dan om een goede samenwerking en om een goed samenspel.

Het is daarbij niet de bedoeling, dat het restaureren van monumenten meer een zaak van filosofie en van esthetiek blijft, maar meer er één van ethiek wordt, zoals C. Peeters indertijd al bepleitte.

(W.F.Denslagen e.a., De tand des tijds. RV Bijdrage 07. [Zeist, 's-Gravenhage, z.j.]

De tand des tijds doet zijn werk toch wel. De specialisten op het terrein van de monumentenzorg behoren preventieve maatregelen te nemen in plaats van curatieve.

J.A. Mol – **De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterlandschap.** Diss. VU Amsterdam. (Fryske histoaryske rige VI) Leeuwarden: Fryske Akademy, 1991, 416 pp., 2 losse krt., ill., geb., ISBN 90 6171 739 6, prijs f50,-.

De Friese huizen is een zuiver historische studie. Ik stel dat niet om de reikwijdte of relevantie te kleineren. Teloozing van de materie, gebouwen en voor het overgrote deel ook artefakten die zouden kunnen getuigen van de materiële kultuur, maakt dat een studie van deze Duitse Orde-vestigingen niet anders kan zijn dan een strikt historische. Mol is, getuige ook zijn eerdere publikaties, zeer vertrouwd met de geschiedenis van de Friese kloosters, van welke orde dan ook. Dat stelt hem in staat in deze dissertatie, waarin slechts een drietal vestigingen centraal staat, met kenmerkend gemak contexten, parallellen en verschillen aan te duiden. De beperkingen die concentratie op bronnenmateriaal van één of enkele instellingen vrijwel altijd met zich meebrengt, heeft hij op deze wijze volledig overwonnen. Zou hij inderdaad alle kloosters tot onderwerp van zijn boek genomen hebben, dan zouden de eenheid, de gestructureerdheid en de vaart in het betoog die nu het werk kenmerken, zeker niet zijn gerealiseerd. Uit het voorgaande vloeit voort dat het boek veel meer biedt dan een geschiedenis van drie betrekkelijk kleine kloostertjes, zelfs meer dan alleen geschiedenis van de Friese kloosters. Het bevat een flinke dosis informatie over de Duitse Orde, meer specifiek over de geschiedenis van de balije Utrecht, en verder ook nog over de geschiedenis van ridderlijke ordes in hun algemeenheid.

De commanderijen van de Duitse Orde in Westergaun Friesland droegen niet het ridderlijk-militaire karakter dat de Orde elders kenmerkt. De Friese vestigingen onderscheidten zich, evenals trouwens de commanderijen van de Johanniter Orde, in de praktijk niet van kloosters. Lange tijd kenden ze een ontwikkeling die vergelijkbaar is met die van de talloze plattelandskloosters van benedictijner, praemonstratenzer en cisterciënzer signatuur in Friesland en Groningen. Na een eerste, inleidend hoofdstuk behandelt de auteur stichting en bezitsvorming. Nes was de oudste en belangrijkste vestiging van de drie, in de eerste helft van de dertiende eeuw naar alle waarschijnlijkheid gesticht door een lokale aristocratische familie bij de parochiekerk, waarvan zij het patroonaat bezat; een situatie zoals die ook elders in Friesland wordt aangetroffen. De reconstructie van het kloosterlijk bezit, dat in hoofdzaak blijkt te bestaan uit vruchtbaar cultuurland langs de oeverwallen van de rivier de Boorne, lijkt dat te bevestigen. De begunstiging door de Utrechtse bisschop Otto van Holland in 1243 (overdracht van de St.-Pancraskerk van Oldeboorn) en volgende jaren past in de door hem gevoerde politiek zijn omstreken landshoofdelijk gezag in Friesland te versterken. Schoten dateert waarschijnlijk uit de late dertiende eeuw.

In het derde en vierde hoofdstuk staan de kloosterstructuur en de verhouding tot de orde tijdens de dertiende en veertiende eeuw centraal. Zoals reeds gezegd: het ridderelement ontbrak in Nes en Schoten volkomen. Ze huisvestten hoofdzakelijk priesterbroeders, van wie een groot aantal pastorale taken in de omgeving waarnam. Afwijkend van elders was voorts het dubbelkloosterkarakter. Koorzusters behoorden tot dezelfde gemeenschap: in Nes leefden ze aanvankelijk onder één dak met de broeders, maar werden vrij spoedig ondergebracht in een filiaalvestiging in Steenkerk, die in de periode vóór 1375 bekend

stond als het Katrijper convent. In Schoten, dat in oorsprong ook een filiaal van Nes moet zijn geweest, bleven broeders en zusters bijeen wonen. Dit late voorkomen en het lange, tot in de vijftiende eeuw aanwijsbare voortbestaan van het verschijnsel dubbelklooster in Friesland schrijft de auteur toe aan het heersende oud-Friese recht met betrekking tot de positie van de vrouw. Met deze argumentatie raakt hij naar mijn idee niet de kern van de zaak. Onbesproken laat hij de vraag in hoeverre het geschreven recht de actuele maatschappelijke verhoudingen representeert. In combinatie daarmee ben ik geneigd ook de sterke mate van autonomie van de afzonderlijke kloosters ten opzichte van hun ordes, zo kenmerkend voor de Friese kloosters, in de verklaring te betrekken: vrouwendependances behoeften juist in de Friese landen een bijzondere beschermings- en dus afhankelijkheidsconstructie en beantwoordden zo aan een typisch Fries 'model'. Het voorkomen en de vooraanstaande positie van niet-ridderlijke lekebroeders wijzen eens te meer op het van andere Duitse Orde-vestigingen afwijkende karakter van deze over grootgrondbezit beschikkende plattelandskloosters. Hun aanwezigheid past in de tijd waarin dergelijke kloosters een belangrijk deel van hun grondbezit in eigen beheer exploiteerden. Eigenlijk wijken de Friese huizen van de Duitse en de Johanniter Orde alleen door hun – althans aanvankelijke – hospitaalfunctie, die duidelijk aansluit bij de traditie in hun orde, af van andere kloosters. Het ontbreken van het ridderlijke element, het niet aanslaan van het voor de Duitse Orde zo kenmerkende ridderideaal vindt volgens de auteur zijn verklaring in het niet doordringen van feodaliseringstendenzen en het koesteren van de traditionele Friese vrijheid. De positie van de Friese huizen binnen het geheel van de Orde was om al deze redenen dan ook een relatief autonome, ook al ressorteerden ze onder de landcommanderij te Utrecht. Pogingen van de landcommandeur op het eind van de veertiende eeuw deze autonomie in te dammen, mislukten deerlijk. Het is overigens zeer waarschijnlijk dat de Friese vestigingen niet vanouds onder Utrecht hebben geressorteed, maar eerst later – met behoud van rechten – onder het van Aldenbiesen afgesplitste Utrecht zijn gebracht. Deze achtergrond verklaart echter maar gedeeltelijk de bijzondere mate van zelfbestuur; de voorbeeldwerking die van benedictijner en augustijnier kloosters uit de wijde omgeving uitging, mag zeker niet worden verwaarloosd.

Opzienbarende veranderingen zijn er niet te constateren in de vijftiende eeuw. De spirituele en vaak ook economische hervorming van kloosters uit andere ordes, die onder invloed van de Moderne Devotie tot stand kwam, raakte in de Friese commanderijen bij gebrek aan een gericht observatieconcept niet van de grond. De tendens van een langzaam verval kon niet worden gekeerd. Utrecht vertegenwoordigde te zeer de adellijke, op het ridderelement georiënteerde leefwereld om een echt kloosterlijke spiritualiteit ruimte te kunnen geven. Toenemende Utrechtse bemoeienis met de Friese huizen, zich uitend in het benoemenbeleid en in bevordering van de instroom van niet-Friezen, leidde dan ook niet tot het gewenste resultaat. Het verval van Nes en Schoten zette door: economisch stonden beide er tegen 1500 slecht voor, beide neigden naar uit-

sterven. Steenkerk, dat omstreeks 1375 moet zijn opgeheven, werd weliswaar in 1491 hersticht, maar moest zich een twintigtal jaren later bij de cisterciënzer orde aansluiten omdat de broeders van Nes het zusterconvent niet de bescherming boden die het behoefde.

Tijdens de zestiende eeuw manifesteert zich een zekere stabiliteit. De Friese vestigingen balanceren op het randje van de afgrond, maar redden het tot in 1580 de Staten van Friesland besluiten de kloostergoederen te seculariseren. Elders binnen de Duitse Orde, ook in de balije Utrecht, waren inmiddels de verschillende vestigingen in toenemende mate adelscorporaties met nagenoeg uitsluitend militaire en bestuurlijke functies geworden. In de Friese huizen bleven geestelijke en pastorale taken primair; contra-reformatorische tendenzen evenwel werden tot het laatste toe genegeerd.

Drie bijlagen, gevolgd door een index op plaatsen en persoonsnamen, besluiten het boek. Bijlage 1 omvat de editie van liefst veertig relevante, voor het overgrote deel nimmer uitgegeven teksten uit binnen- en buitenlandse archieven. Bijlage 2 bevat de namen van de leden van de Duitse Orde in Friesland met alle bewijsplaatsen en bijlage 3 behelst een kartografische reconstructie van de kloostergoederen in de streek van Boorne en Tjonger. Mol heeft met dit boek een knappe prestatie geleverd. Hij heeft drie kleine Friese kloosterstichtingen behandeld in een dusdanig breed perspectief dat het lokale en regionale kader kon worden overschreden.

Remi van Schaik

Niels L. Prak – **Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940**,
Delft, Delftse Universitaire Pers, 1991, 276 blz., ISBN 90 6275 719 7,
prijs f 90,-

Wie met zijn gezin in 1836 een splinternieuw rijen-
huis aan de Tweede Looierstraat in Leiden mocht
betrekken op voorspraak van de plaatselijke
Maatschappij van Weldadigheid moet volmaakt
gelukkig zijn geweest. De nieuwe woning was
weliswaar sober qua uitvoering, maar volgens de
heersende normen toch royaal en gerieflijk. De
totale oppervlakte van 30 m² was verdeeld over
twee kamers, waarvan er een verwarmd was en
twee bedsteden bevatte. Buiten tegen de achter-
gevel waren luxe voorzieningen geplaatst, zoals
een secreet, een gootsteen en een zogenaamd
snuivertje, de kookkast met schoorsteen. Ook
drinkwater was aanwezig. Dat kon uit de welput
worden gehaald, waarvan eveneens de drie naas-
te burens zich bedienden. Het afvalwater bleef er
gescheiden van door lozing op het stadsriool.
Het huis betekende voor het gezin een enorme
vooruitgang in de woonomstandigheden in een
tijd dat de stad aan het dichtslippen was als
gevolg van een sterke bevolkingsgroei. Voor veel
gezinnes werd het gewoon om in eenkamer-
woningen of zelfs in krotten te moeten leven. De
kansen op een besmettelijke ziekte en daarmee ook
de kans op werkloosheid werden door de hygië-
sche voorzieningen van het nieuwe huis aanzien-
lijk verkleind. De woning bevestigde bovendien
dat men nog tot de nette werklieden werd gere-
kend, want alleen hun verslechterde leefsituatie
en niet die van de permanente armlastigen kreeg
de aandacht van de eerste filantropische bouw-
verenigingen.

Dank zij de vele plattegronden van vaak onbekende
bouwers die in *Het Nederlandse woonhuis van
1800 tot 1940* typologisch zijn gerangschikt, wordt
het mogelijk de solide woning uit de Leidse Twee-
de Looierstraat te vergelijken met dezelfde soort
die een kleine eeuw later werd gebouwd door de
veel bekendere architecten van het Nieuwe
Bouwen. Een blik op de tekeningen van de rijen-
huizen in de Kiefhoek die J.J.P. Oud in opdracht
van de gemeente Rotterdam ontwierp, maakt dui-
delijk dat zich in tussentijd weliswaar een kleine
revolutie heeft voltrokken, maar dat het patent op
vooruitstrevende architectuur niet alleen aan de
architecten van de twintigste eeuw is voorbehouden.

Het is jammer dat Prak dergelijke vergelijkingen
niet zelf heeft gemaakt, maar aan de lezer over-
laat. Het boek had daardoor meer kleur kunnen
krijgen dan het nu heeft. Toch is het zijn grote ver-
dienste geweest, dat op een systematische
manier een belangrijk onderdeel van de negen-
tiende- en twintigste-eeuwse woninggeschiedenis
is ontsloten dat tot voor kort alleen incidenteel in
publicaties naar boven kwam. De kern van het
boek wordt gevormd door de plattegronden en
soms ook doorsneden van een representatieve
selectie van vijfenzeventig Nederlandse woonhui-
zen uit de periode 1800-1940, onderverdeeld in
vier typen: het vrijstaande eengezinshuis, het rij-
enhuis, de onder- en bovenwoning en de etage-
woning. Vanzelfsprekend maken arbeiderswoning-
en daarvan een belangrijk deel uit, maar in
tegenstelling tot veel publicaties, worden ook mid-
denstandswoningen en villa's beschouwd. Daar-
door wordt een gevarieerd beeld van de nationale
woningproductie verkregen.

De oorspronkelijke tekeningen, die van uiteenlo-
pende kwaliteit en schaal zijn, heeft Prak zorgvul-
dig geselecteerd, gekopieerd en gereduceerd tot
de verhouding 1:250. Alleen al dit werk is een
kolossaal karwei geweest. Van elke voorgevel is

bovendien een foto genomen en op basis van lite-
ratuur en archieven werden korte, heldere teksten
toegevoegd. In elke tekst is de geschiedenis van
de opdrachtgeving en de financiering vermeld en
wordt een beschrijving gegeven van de indeling
zoals die was bij de oplevering van het huis; de
overige vormgeving van de woningen komt helaas
zelden ter sprake. Aan de bewoningsgeschiede-
nis, geen onbelangrijke zaak, wordt geen aan-
dacht geschonken wegens gebrek aan documen-
ten.

De onderzochte periode mag lang lijken, maar
ontwikkelingen in de woningplattegronden vonden
slechts gaandeweg plaats. De anderhalve eeuw is
bovendien op een zinvolle wijze in drieën ver-
deeld. Het boek begint in 1800, het jaar waarin de
vergelijkbare publicatie *Het Nederlandse woon-
huis van 1300-1800* van R. Meischke en
H.J. Zantkuyl eindigt. Als eerste omslagpunt is
1870 gekozen. Vanaf die tijd zette de snelle groei
van de steden in, kwam revolutiebouw tot stand
en werd de aanloop tot de Woningwet genomen.
De volgende markering wordt gevormd door het
begin van de Eerste Wereldoorlog, toen de
woningnood serieuze vormen aannam en vervolg-
ens door economische crises verergerde. Het
boek eindigt bij het moment waarop de woning-
bouw tijdelijk vrijwel tot stilstand kwam en daarna
een totaal andere dimensie zou krijgen, het begin
van de Tweede Wereldoorlog.

Niet alleen blijkt uit de titel, maar ook uit de opzet
dat Praks boek is geënt op *Het Nederlandse
woonhuis van 1300-1800*, dat in 1969 werd gepu-
bliceerd. Hoewel Prak daarop een vervolg wilde
schrijven, onderscheidt zijn boek zich er in een
belangrijk opzicht van. Om de analyse van de
woonhuizen niet in het luchtledige te laten han-
gen, wordt die voorafgegaan door een overzicht
van ontwikkelingen in de samenleving, de volks-
huisvestingssector en het bouwbedrijf. Ook vernieu-
wingen die op het woonhuis betrekking heb-
ben komen aan de orde, zoals de bouwcontrole,
constructie, hygiëne, verwarming, verlichting,
indeling, ligging en het uiterlijk van huizen. Daar-
voor is in belangrijke mate uit primaire bronnen
geput. Gelukkig is voor deze aanpak gekozen,
want daardoor wordt een veel breder perspectief
geboden dan het boek van Meischke en Zantkuyl
over de voorafgaande eeuwen doet.

Toch is het achtergrondverhaal een te ruime jas
geworden. Weliswaar biedt het een kader dat aan
de afzonderlijke woonhuizen extra betekenis
geeft, maar het verhaal is algemeen en vertelt
over veel meer aspecten van de woningbouw dan
de teksten bij de plattegronden doen. Van de ont-
wikkeling in bouwconstructies tijdens de negen-
tiende en eerste helft van de twintigste eeuw bij-
voorbeeld, wordt heel wat gezegd, maar in de
analyse van de plattegronden is daarvan weinig
terug te vinden. De achtergrondtekst is niet
geschreven vanuit de veranderingen die in de ver-
schillende woningtypen zelf zichtbaar worden,
maar met de blik gericht op de woningbouw als
geheel.

De afstand tussen de tekst over de woonhuizen
en het achtergrondverhaal had overbrugd kunnen
worden als de behandeling van de woningen niet
beperkt was gebleven tot een beschrijving van elk
afzonderlijk object, maar als daaraan een
beschouwing over de hele reeks was toegevoegd.
Daarin had de visie van de auteur kunnen door-
klinken. De gepresenteerde verzameling woonhui-
zen heeft door de gekozen aanpak het droge

karakter van een serie losse fiches uit een kaar-
tenbak gehouden. Hoewel de achtergrondtekst
niet zover gaat dat daarin nieuwe inzichten wor-
den aangedragen, is die veel boeiender. Dat ver-
haal krijgt overigens extra nadruk door zijn lengte
en doordat het steeds aan de beschrijvingen van
de woningen voorafgaat.

Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940 is
in alle opzichten een overzichtsboek en dat was
de bedoeling van de auteur. De documentatie is
goed verzorgd, ook uitgebreide lijsten met voet-
noten, literatuur, trefwoorden en archieven zijn
aanwezig. Het vormt een stevige ondergrond voor
verder onderzoek naar de woningbouw in de
negentiende en twintigste eeuw. De nieuwe gege-
vens uit het Monumenteninventarisatie-project
zullen echter duidelijk moeten maken of Praks
idee juist is, dat de woningtypen uit het westen
van het land, waartoe het onderzoeksterrein zich
heeft beperkt, in de onderzochte periode repre-
sentatief zijn voor de hele Nederlandse woning-
productie. Tevens zal het MIP-materiaal een
belangrijke aanvulling kunnen bieden. Daarbij
moet met name worden gedacht aan de woning-
bouw in plattelandsdorpen, die in het boek om
praktische reden buiten beschouwing is gebleven.
In die dorpen zou wel eens sprake kunnen zijn
geweest van een heel andere wooncultuur dan in
Leiden of Rotterdam.

Pablo Collette

W. van Anrooy e.a., *Holland in wording: de ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw*. Hilversum 1991.

Teksten van de voordrachten, uitgesproken tijdens het Muiderberg-Symposium, 5 (1990). ISBN/ISSN 90-6550-237-8

Archeologie in Vlaanderen; Instituut voor het archeologisch Patrimonium I, 1991. ISBN 0778-2837

S. Barends e.a. (red.), *Het Nederlandse landschap: een historisch geografische benadering*. Utrecht 1991 (4de, geheel vern. en verm. dr.). ISBN/ISSN 90-5345-003-3

Marty Bax, *Bauhaus lecture notes 1930-1933*, Amsterdam 1991. Met (los bijgevoegd) Nederlandse bijlage. ISBN/ISSN 90-71570-04-5

C.P.M. Bevers, *Hengelo, 1973-1991*, Hengelo 1991. ISBN/ISSN 90-70612-05-9

I.M. Breedveldt Boer, *Plafonds in Nederland 1300-1800*, Zeist (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) 1991. ISBN/ISSN 90-12-06561-5

Maristella Casciato, *De Amsterdamse School*, Rotterdam 1991. ISBN/ISSN 90-6450-116-5

R. Castleden, *Neolithic Britain: new Stone Age sites of England, Scotland and Wales*, London enz., 1992. ISBN 0-415-05845-7

Françoise Dierkens-Aubry en Jos Vandenbreen, *Art Nouveau in België: architectuur & interieurs*, Tielt 1991. ISBN/ISSN 90-209-1838-9

Lida Dijkstra, *Neogotische kerken in Friesland: [Rooms katholieke kerk Sint Nicolaasga]*, Leeuwarden (Stichting Monument van de Maand) 1991. ISBN/ISSN 90-73845-08-4

W.A. van Es, R.S. Hulst e.a., *Das Merowingische Graeberfeld von Lent*, Amersfoort (ROB) 1991. ISBN/ISSN 90-73104-07-6

A.J. Geurts, *Schokland: de historie van een weerbaar eiland*, Zutphen 1991. ISBN/ISSN 90-6011-760-3

Het Goud der Skythen: Schatten uit de Hermitage, Leningrad, Brussel 1991. ISBN 90-5066-086-X

Handleiding selectie en registratie jongere stedsbouw en bouwkunst (1850-1940), Zeist (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) 1991. ISBN/ISSN 90-72691-12-1

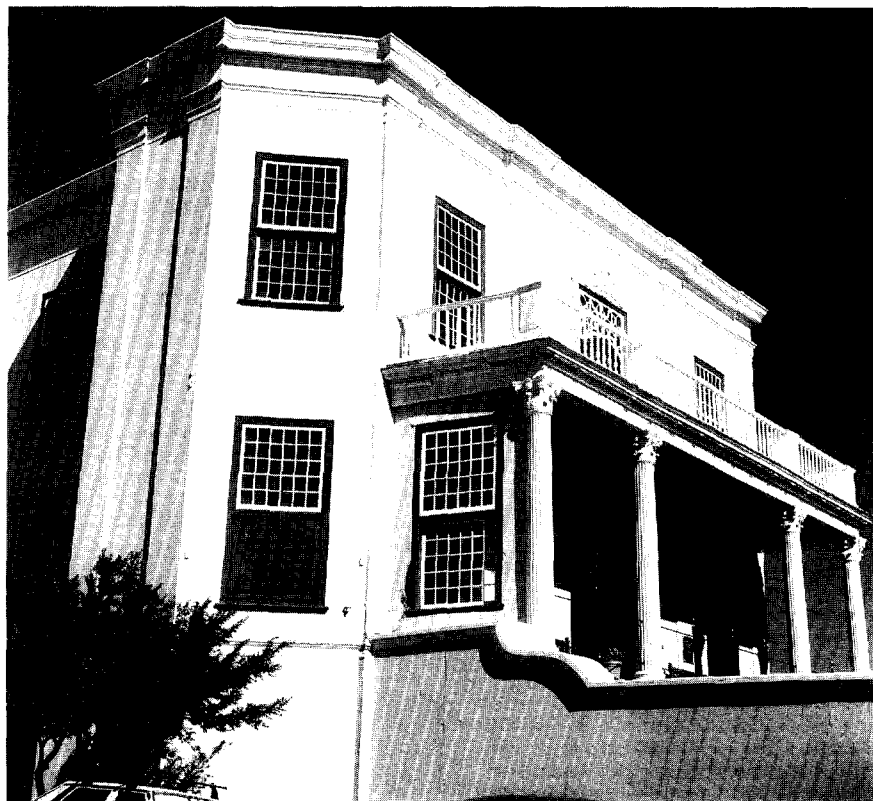
Marien van der Heijden, *De Burcht van Berlage: van bondsgebouw tot vakbondsmuseum*, Amsterdam (Nationaal Vakbondsmuseum) 1991.

Tarque Hoekstra en Hans L. Janssen, *Een leven vol kastelen: vrijmoedige vragen aan castellooloog Renaud*, Doorn (Nederlandse Kastelenstichting) 1991. ISBN/ISSN 90-74205-01-1

Joep van Hooft, *Langs wal en bastion: hoogtepunten uit de Nederlandse vestingbouw*, Utrecht 1991. ISBN/ISSN 90-5345-008-4

Charles Jeurgens, *De Haarlemmermeer: een studie in planning en beleid 1836-1858*, Amsterdam (NEHA) 1991. ISBN/ISSN 90-71617-46-7

M. Jetten e.a., *Soliede waren, rijke keuze, billijke prijzen; winkelpuien van de Lange Hezelstraat in hun historische omgeving*, Nijmegen (Gemeente-

1. Kaapstad, Museum Rust en Vreugd thans (foto auteur).

lijke Dienst Volkshuisvesting/Museum Commanderie van St. Jan) 1991 (geen ISBN)

Peter Nijhof e.a., *Langs pakhuizen, fabrieken en watertorens: industrieel-archeologische routes in Nederland en België*, Utrecht 1991. ISBN/ISSN 90-215-1693-4

Carla S. Oldenburger-Ebbers e.a., *Nederland tuinenland: bezoekersgids voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland*, Rotterdam 1991. ISBN/ISSN 90-6906-011-6

Ontwerpersvereniging Delft Design, *Architectuurgids van Delft*, Publikatiebureau Bouwkunde TU Delft. ISBN 90-5269-092-8

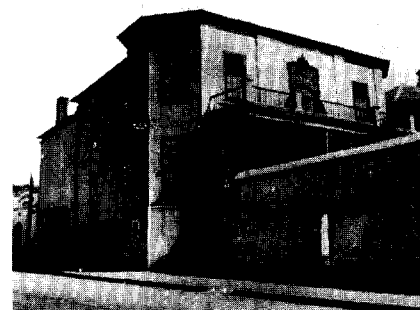
G.H. Rodijk, *De huizen van Rietveld*, Zwolle, 1991. With English summary. ISBN/ISSN 90-6630-272-0

Simone Ruemmele, *Mart Stam*, Zürich 1991. ISBN/ISSN 3-7608-8130-0

Camillo Sitte, *De stedsbouw volgens zijn artistieke grondbeginselen: een bijdrage aan de oplossing van moderne problemen in de architectuur en de monumentale beeldhouwkunst, speciaal gelet op Wenen: vermeerderd met Het groen in de grote stad, vert. en van een nawoord voorzien door Auke van der Woud*, Rotterdam 1991. ISBN/ISSN 90-6450-117-3

Frank Smit, *De droom van Howard: het verleden en de toekomst van de tuindorpen*, Rijswijk 1991. ISBN/ISSN 90-6120-799-1

Heimerick Tromp, Toita Henry-Buitenhuis (samenst.), *Historische buitenplaatsen in particulier bezit*, Utrecht 1991. ISBN/ISSN 90-274-2485-3

2. Kaapstad, 'Normaalschool', Huis Rust en Vreugd van 1777, toestand rond 1910 (foto waarschijnlijk A.E. Elliott).

Historische architectuur in Zuid Afrika

Sedert de in 1990 ingezette structurele veranderingen in Zuid Afrika zijn een aantal contacten weer op gang gekomen. Schrijver dezes bracht er met zijn echtgenote in het voorjaar van 1991 een verrassend eerste bezoek. Door zijn oud-promovendus, architect en kerkbouwdeskundige dr. D.P. Kesting en diens vrouw werd een grondig en intensief programma voorbereid en voor een groot deel begeleid. Daardoor waren er vele contacten met universiteiten, musea en stichtingen e.a. mogelijk en konden er talloze zeer uiteenlopende monumenten worden bezocht. Veel nieuwe informatie kwam daarbij naar voren.

I De Kaapse Bouwkunst

Omtrent de oude Kaapse architectuur waren hier de publikaties tot in de jaren '60 beschikbaar.² Deze waren in feite vooroorlogs van karakter, in die zin dat de aandacht primair gericht was op de individuele wat rijker gedetailleerde monumenten. Aan de meer bescheiden oudere gebouwen en aan de stedenbouwkundige samenhang werd toen aldaar – evenmin als hier – nog nauwelijks aandacht besteed. De basis van het illustratiemateriaal bestond nog vooral uit de mooie foto's van Arthur E. Elliott uit Kaapstad. Deze had zich decennia lang op de fotografie van de Oud-Kaapse architectuur en meubelkunst toegelegd.³ Auteur dezes kon er een ruime 250 van bewerken ten behoeve van de fototheek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Deze waren afkomstig van onze oprichter dr. J.C. Overvoorde en van architect J.C. Meischke (de vader van prof. R. Meischke), die beiden – onafhankelijk van elkaar – in 1910 ter plekke foto's van Elliott kochten!⁴ Zes aspecten vielen bij het, voor zulk een groot gebied korte, bezoek op. De vele publikaties uit de laatste 20 jaren bieden daarover nadere informatie.⁵

1. Het overgrote deel van wat beschouwd kan worden als specimen van 'Kaapse bouwkunst' uit de periode 18e - vroeg 19e eeuw verkeert in goede staat van onderhoud. Dit geldt zowel voor de gebouwen in overheids-, kerkelijk- of stichtingsbezit als voor die welke zich in particulier eigendom bevinden (afb. 1, 2).
2. Behalve de uit de oudere publikaties en de genoemde fotocollecties bekende topstukken is er nog heel veel van eenvoudiger aard en uit de periode van de eerste decennia ná de overdracht aan Engeland bewaard gebleven (afb. 3). Het totale bestand is daardoor aanmerkelijk breder en veelzijdiger dan kon worden vermoed.
3. Meermalen vormen de bekende objecten samen met een groot aantal van die zoals bedoeld onder 2. (veelal voorzien van tuitgevels of rechte lijsten in plaats van de bekende zwerige klok- en halsgevels) harmonische totaalbeelden, onder meer in plaatsen als Graaff Reinet, Paarl, Stellenbosch, Swellendam en Tulbagh (afb. 4).
4. In vele gebouwen, zowel in de woonvleugels van het grote Kasteel te Kaapstad (vanaf eind 17e eeuw) als in onderscheidene stads- en landhuizen werden in de laatste decennia kleurige decoratieve muurschilderingen uit de bouwtijd of van later datum blootgelegd. Bijna overal gingen deze schuil onder jongere witkal-

klagen. Daar het meestal niet om figuratieve, maar om vrij eenvoudige decoratieve vormen ging, konden deze vaak op betrouwbare wijze worden gecompleteerd. Zo leveren ze weer hun bijdrage aan de aantrekkelijkheid van de hoge, mooi belichte ruimten (afb. 5). Een van de weinige al eerder genoemde muurschilderingen is de reeks van fraaie allegorische voorstellingen in het landhuis Libertas.

5. In het algemeen gaan de restauratie-opvattingen (er is een 'bewaringscursus' bij de architectenopleiding in Kaapstad) wat meer de kant van reconstructie op dan thans bij ons gebruikelijk is. Vanouds bestond er op dat gebied ervaring: in de landhuizen met hun rieten daken brak -in tijden van grote droogte- nog wel eens brand uit en dan was exacte reconstructie van de oude toestand heel normaal. Een beroemd voorbeeld is dat van het oude gouverneurs-landhuis Groot Constantia bij Kaapstad. Architect F.K. Kendall restaureerde/reconstrueerde dit met grote zorg na een brand in 1925.⁶ Een recent voorbeeld van reconstruerend restaureren, hier na een zeer ernstige aardbeving, is dat van de complete dorpskern te Tulbagh, de 'Kerkstraat in het land van Waveren', onder leiding van het architectentechnisch Fagan, dat ook al vele jaren aan het genoemde Kasteel te Kaapstad werkt' (afb. 6).

In het algemeen gaat het dan ook om gebouwen van een in wezen heldere opzet, waarin in de late 19e en vroege 20e eeuw hoogstens onderdelen waren verhaspeld. Tegenover reconstructie in gevallen van grote aantasting of beschadiging staat dat in andere gevallen de 'echtheidswaarde' weer veel groter kan zijn dan we hier gewend zijn. Met name werd doorgaans gebruik gemaakt van zeer duurzame houtsoorten (als 'stinkhout'), die in het gebouw-vriendelijke tamelijk warme en droge klimaat nauwelijks worden aangetast. Zelden zal men zo veelvuldig goed bewaarde authenticiteit 18e eeuwse vensterroeden, deuren en luiken of binnenpuen en muurkasten (twee typisch Zuid-Afrikaanse motieven) aantreffen als daar. (afb. 7)

6. Ten opzichte van de vele landhuizen is het aantal kerken in Kaaps-Hollandse trant bescheiden, hoe belangrijk ook de rol van de 'Nederduits gereformeerde kerk' was. Het blijkt, dat -juist omdat die rol zo groot was- de kerken bijna overal in de 19e eeuw vergroot moesten worden. Dat gebeurde dan in Engels-neogotische vormtaal.⁸ Sedert de Engelse overname in 1814 was er een duidelijk streven naar 'verengelsing'. Daarom bestond er vanuit de overheid een voorkeur voor het aantrekken van Engels sprekende predikanten. Veelal waren dit Schotten, omdat de Schotse kerk verwantschap met het orthodox-hollands protestantisme toont. Voor wat de bouw of verbouw van de kerken betrof oriënteerden zij zich echter op de Engelse publikaties en voorbeelden (afb. 8). Op een uitgesproken Victoriaans kerkgebouw kan men een bordje met 'Gereformeerde kerk' zien staan!

Kaapse architectuur is daarom primair de bouwkunst van het landhuis met zijn bijgebouwen, daarna die van het stadhuis en pas op de derde plaats die van overheids- en kerkelijke gebouwen,

al speelde die laatste groep ééns zeker wel een dominante rol. Heel fraai is nog altijd de Lutherse kerk te Kaapstad (afb. 9). De uit 1790 daterende kerk van Tulbagh is, als museum, nog geheel intact.

Met die aan Nederland gerelateerde huizen uit de 18e en vroege 19e eeuw, waar ook ter wereld, is toch wel iets heel bijzonders aan de hand. Of men ze nu in Suriname of op Curaçao ziet, in Indonesië of elders in Azië, of in Zuid Afrika – ondanks de per land onderling grote verschillen zijn ze toch leden van één grote familie.⁹ Van de grotere – nooit zijn ze overmatig groot, ze blijven altijd overzichtelijk – bleven er meer bewaard dan van de kleinere. Maar de kleinere, zoals die in de z.g. Maleierwijk te Kaapstad (en ook Willemstad en Paramaribo hebben nog onderscheidene voorbeelden), vertonen verwante karakteristieken op bescheidener schaal (afb. 10). We zien sobere, strakke bouwmassa's, hoge ruimten met mooie lichtval door de fijnmazig verdeelde schuiframen. Ruimten die het zonder aircó kunnen stellen. Royale kamers, maar altijd weer steile trappen. Voor wat de buitenhuizen aangaat staan we steeds weer verbaasd over de keuze van de plek in het landschap (afb. 11). Ze vormen zelf dominanten en ze hebben vaak onwaarschijnlijk mooie uitzichten. De composities zijn eenvoudig, met een voorkeur voor symmetrie. De decoratie is bescheiden, maar altijd aanwezig en vaak verfijnd. Wie ontwierpen deze huizen? Hierover is nog maar weinig bekend, bouwmeesters uit Europa waren er maar zelden bij betrokken. De Franse architect L.M. Thibault, die van 1783-1815 aan de Kaap werkzaam is, blijft een uitzondering. Veel moet door plaatselijke ambachtslieden zijn bedacht. We zien wel nieuwe vormen binnenkomen, waarschijnlijk via voorbeelden uit boeken van de opdrachtgevers, maar de eenmaal geïntroduceerde blijven steeds bestaan (afb. 12). Uiteraard zijn de technieken zeer plaatsgebonden en zo komt het dat in elk van de bovengenoemde gebieden het bestand tot in de 19e eeuw toe (in Suriname en de Ned. Antillen zelfs tot in de 20e eeuw) een sterke eenheid op zichzelf vormt.

II Transvaal en Oranje Vrijstaat

In de loop van de 19e eeuw (1846-ca. 1850) ontstonden deze Boerenrepublieken, gesticht door de grote aantallen wegtrekkende bewoners van de sedert 1814 definitief Engelse Kaapkolonie, die zich verzetten tegen het aldaar gevoerde 'verenigingsbeleid'. Hoewel vanuit Engelse zijde deze meer oostelijke gebieden doorgaans toch als Engels werden beschouwd¹⁰, maakten ze pas na de beëindiging van de Boerenoorlog (1899-1902) deel uit van het *Empire*. Spoedig daarna werden ze met de Kaapkolonie en het reeds Engelse Natal verenigd tot de Unie van Zuid Afrika, die later weer aansloot op het toenmalige Rhodesië. Naast Kaapstad werd toen ook Pretoria, de hoofdstad van Transvaal, regeringszetel. Het 'verengelsingbeleid' werd *niet* gecontinueerd: al spoedig werd in de Unie het Afrikaans als tweede officiële taal erkend.¹¹ Over de architectuur in de voormalige Boerenrepublieken is hier nog nooit geschreven, omdat vóór de boycotperiode de belangstelling voor de 19e eeuw nog minimaal was. Inmiddels is deze, dáár evenzeer als hier, in hoge mate op gang gekomen en ook die voor de vroege 20e eeuw. Vele publikaties zijn er verschenen en onderscheidene objecten uit de periode zijn al met zorg gerestaureerd.¹²

De vroegste gebouwen die we er tegenkomen, van rond het midden van de eeuw, zijn uiteraard vereenvoudigde afgeleiden van de Kaapse architectuur (afb. 13). Later komt er een meer directe oriëntatie op Europa.

De plattegrond van Pretoria vertoont geen aan Nederland verwante karakteristieken. Het centrale element is een vierkant Kerkplein – waar sedert 1904 niet meer een kerk staat en waar nadien het monument voor president Kruger werd opgesteld. Daarop komen axiaal vier hoofdstraten uit, van waaruit een grid is ontwikkeld met vrijwel gelijkwaardige richtingen. De straten zijn breed in verband met 'het keren van de ossewagens'. Het water, de Apiesrivier, speelt stedenbouwkundig geen rol, hoewel het van groot belang was voor de keuze van de plaats van vestiging.

Bloemfontein, de hoofdstad van Oranje Vrijstaat, heeft een belangrijke water-as, de Fontein, en een dominante richting evenwijdig daaraan. Dit zijn kenmerken die we veelvuldig elders in de aan Nederland gerelateerde stedestichtingen overzee aantreffen.¹³

Architectonisch is echter juist in Pretoria de Nederlandse invloed veel nadrukkelijker aanwezig. President Kruger trok in 1887 voor zijn belangrijkste opdrachten de Friese architect Sytze Wopkes Wierda aan. Deze voerde werken uit in de orde van de Nederlandse topstukken uit die tijd. Zo staan er van hem aan het Kerkplein tegenover elkaar de 'Ou-Raadsaal' (het parlement van de Republiek) en het Paleis van Justitie (afb. 14, 15). Beide gebouwen hebben een zeer interessante ruimtelijke ontwikkeling en een tamelijk klassicistische vormtaal. Daarnaast ontwierpen hij en zijn later gearriveerde collega's Klaas van Rijsse en Willem J. de Zwaan onderscheidene andere overheids-, kerkelijke- en militaire gebouwen. Vooral de kerken zijn boeiende voorbeelden van Hollandse neo-renaissance. Klaas van Rijsse's officierswoningen zou men – behalve de beplanting – zich zonder meer in onze noordelijke provincies kunnen voorstellen (afb. 16). Krugers eigen residentie, een bescheiden eniger-mate neogotisch eenlaagsgebouw, is merkwaardig-gerijns van een Engelse architect: Tom Claridge. De aannemer was Charles Clark, door Kruger omschreven als 'een van mij mak Engelse'. Uiteraard wordt na 1902 de Engelse invloed veel groter. In Bloemfontein, waar een veel grootsere presidentswoning staat, zijn nauwelijks banden met Nederlandse architectuur aan te wijzen.

Het grote Uniegebouw te Pretoria van de architect Sir Herbert Baker werd gebouwd in de jaren 1910-1913 in een sterk op Toscane geïnspireerde vormtaal (klimatologisch is er dan ook een grote verwantschap!).¹⁴ Baker heeft daarnaast echter in hoge mate bijgedragen tot de herwaardering van het toen voor het eerst zo genoemde 'Cape Dutch'. Vandaar dat er nu ook Neo-Cape Dutch voorkomt in Transvaal en in de Vrijstaat! Ook voor de 18e eeuwse Nederlandse architectuur op Sri Lanka kwam de belangstelling vanuit Engelse zijde eerder dan die vanuit ons land.¹⁵ Onze Overvoorde was daarin echt een eenling.

De internationale moderne stromingen van vóór de Tweede Wereldoorlog vonden in Zuid Afrika – evenals elders in de Engels-koloniale wereld – weinig navolging. Op enkele projecten in Kaapstad en Pretoria na is het vooral het jongere Johannesburg, dat enige boeiende voorbeelden toont, passend in het bestand zoals dat thans door Docomomo wordt bijeen gebracht (afb. 17).

Twee Stichtingen dienen hier te worden genoemd: de 'Stigting Jan van Riebeeck', welke

zich in brede zin met alle culturele relaties met Nederland bezig houdt, en de 'Stigting Simon van der Stel', die zich vooral richt op behoud en restauratie van mooie voorbeelden van Kaapse architectuur.¹⁶ Daarnaast dragen onderscheidene grote firma's vaak in belangrijke mate bij aan de restauraties van monumenten.¹⁷

De feitelijke monumentenzorg in het land is uiteraard mede gericht op de inheems-Afrikaanse monumenten en op die uit de Engelse tijd.¹⁸ In het bovenstaande hebben we ons beperkt tot enige aspecten van wat in architectonische zin relaties heeft met Nederland.¹⁹ Dat is zeker een heel belangrijk onderdeel van het totale bestand en nadrukkelijker aanwezig dan kon worden vermoed.

C.L. Temminck Groll
december 1991 - januari 1992

Noten

- 1 D.P. Kesting, *Afrikaans-Protestantse Kerkbou, Erfenis en uitdaging*, 2 dln, Pt. Elizabeth 1978; de heer Kesting werkte daaraan o.m. ook een jaar in Nederland.
- 2 Een zeer goed overzicht biedt: C. de Bosdari, *Cape Dutch houses and farms*, Kaapstad/Amsterdam 1953.
- 3 Bij de Cape Archives berust een grote 'Elliott Collection' van negatieven.
- 4 J.C. Overvoorde, *Verslag van het onderzoek naar de monumenten van Nederlandschen oorsprong of onder Nederlandschen invloed ontstaan in de vroegere nederzettingen buiten Europa*, Leiden 1912. Van 30 oktober 1910 tot 30 november verblijven de heer en mevrouw Overvoorde in Zuid Afrika. Behalve dat er foto's van Elliott gekocht worden (hij levert niet alles af wat besteld was!) maakt mevrouw Overvoorde-Gordon ook zelf 'photographieën'. Zie ook C.L. Temminck Groll, *Bulletin KNOB*, 1990, p.6. Een deel van J.C. Meischke's Elliott-foto's is gebruikt in R. Meischke, *Zuid Afrika, Bouwkundig Weekblad*, 1949, nr. 46.
- 5 O.m. Cape Prov. Inst. of Arch., *The Buildings of Central Cape Town*, 3 dln, Kaapstad 1978; Amptelijke Gedenkboek *Stellenbosch drie eeue*, Stellenbosch 1979; M. le Roux, *Die Kaapse Kopersmid*, Stellenbosch 1982; Obholzer, Baraitser, Malherbe, *The Cape House and its Interior*, Stellenbosch 1985; J. Walton, *Cape Dovecots and Fowlruns*, Stellenbosch 1985; Phillida Brooke Simons, *'n Gids tot Kaaps Hollandse Huise*, Kaapstad 1987; A.G. Oberholster, *Paarl Valley*, Pretoria 1987.
- 6 F.K. Kendall, *The restoration of Groot Con-*

stantia, Kaapstad z.j. In Obholzer e.a., o.c. noot 5, wordt op p.102-107 kritisch op deze restauratie ingegaan.

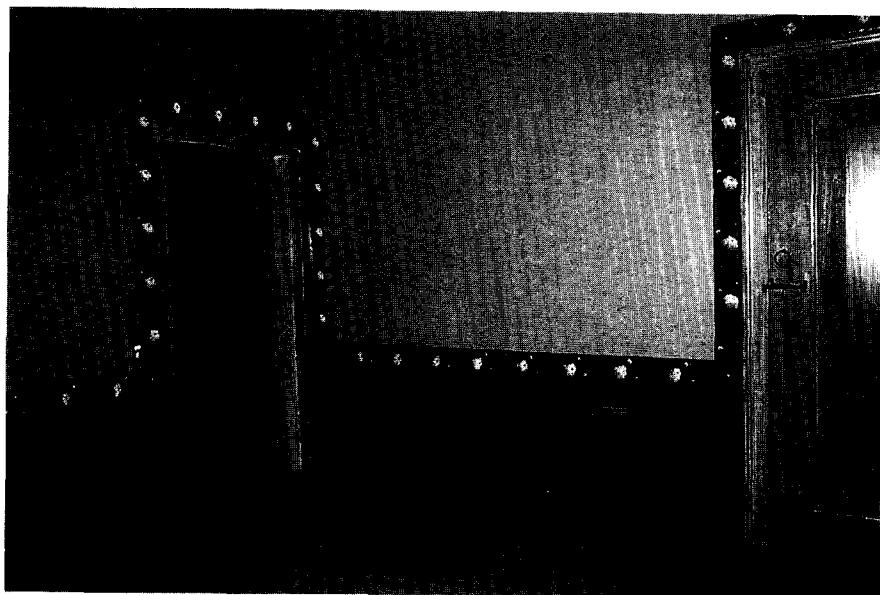
- 7 Gawie en Gwen Fagan, *Kerkstraat in 't Land van Waveren*, Tulbagh/Kaapstad 1974.
- 8 Dit proces is bijv. te volgen in: A.M. Hugo en J. van der Bijl, *Die Kerk van Stellenbosch 1686-1963*, Kaapstad 1963.
- 9 C.L. Temminck Groll, *Achttiende-eeuwse stads- en landhuizen overzee: verschillen en overeenkomsten met Nederland, Leids Kunst-historisch Jaarboek 1985*, Delft 1987, p.521-545.
- 10 De Kaap was Engels van 1796-1803 en blijvend sedert 1814. Natal wordt Engels in 1843/1844. Van Transvaal en Oranje Vrijstaat wordt de onafhankelijkheid erkend in 1852-1854 maar in 1877 worden deze republieken weer 'proclaimed British'. Na de eerste Boerenoorlog in 1880 wordt in 1881 opnieuw de onafhankelijkheid erkend, maar binnen 20 jaar vangt dan de tweede Boerenoorlog aan. Met de Unie van 1910 begint de feitelijke onafhankelijkheid binnen de Commonwealth. Jaartallen uit A.W. Wells, *South Africa, a planned tour*, London 1939.
- 11 Soms ziet men twee- of drietalige opschriften (Engels, Afrikaans en de locale taal), vaak ook heeft de ene plaats of straat een Engelse naam en de volgende een Afrikaanse.
- 12 Bv.: Hannes Meiring, *Pretoria 125*, Kaapstad/Johannesburg/Pretoria 1981 II; *ibid*, *Early Johannesburg, Its Buildings and its People*, Kaapstad/Pretoria 1985; G.M. van der Waal, *Van Mijnkamp tot Metropolis, Die bouwkuns van Johannesburg 1886-1940*, Pretoria 1986.
- 13 C.L. Temminck Groll, *Nieuw Amsterdam in Noord-Amerika, vergeleken met andere Nederlandse 17e eeuwse stedestichtingen, Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, 1984, Delft 1985, p.457-465.
- 14 Hoofdaannemer voor beide vleugels was M.C.A. Meischke (1859-1935), oom van eerdergenoemde J.C. Meischke (1889-1966). Deze was al in 1890 in Transvaal een bedrijf begonnen en opnieuw in 1902. Hij voerde ook vele andere grote werken uit. Zijn huis, nu ministerswoning, kon nog worden aangewezen; C. de Bruin Fzn., *Johann Christian Meischke (1763-1841), zijn voor- en nageslacht*, Driebergen 1982, p.112-129, 137-139.
- 15 J.P. Lewis, *Dutch Architecture in Ceylon I, Architectural Review* 1903, p.108 e.v.; *ibid* II, 1904, p.32 e.v.
- 16 'Stigting Jan van Riebeeck', opgericht in 1966, zetel te Pretoria, heeft de 'Stigting Jan van Riebeeckhuis' te Culemborg als 'susterlig-gaam'. Gaarne wil schrijver zijn dank uitspreken voor de ontvangen onderscheiding en voor de grote steun, ondervonden bij deze in wezen privé studiereis! 'Stigting Simon van der Stel', opgericht 1959, hoofdzetel te Pretoria. Van de gepubliceerde Bulletinen wordt hier met name de belangrijke reeks *Restorica genoemd*, nrs. 32 t/m 36, 1975-1978.
- 17 Vele daarvan zijn verenigd in 'Die Rembrandt-groep van Maatskappye', opgericht 1949, zetel te Stellenbosch, welke op velerlei gebieden de gemeenschap als geheel wil dienen.
- 18 J.J. Oberholster, *Die Historiese Monumente van Suid Afrika*, Kaapstad 1972; H. Fransen, *Drie eeuw Kuns in Suid-Afrika (beeldende kuns, boukuns, toegepaste kuns)*, Pietermaritzburg 1981. Zie voor een niet-Eurocentrisch historisch overzicht van de geschiedenis: Monica Wilson, Leonard Thompson ed., *The Oxford History of South Africa*, 2 dln., resp. Oxford 1973 III en 1975 IV.
- 19 Zie ook: Federatie van Afrikaanse Kultuurverenige, *Afrikanerbakens*, Aucklandpark 1989.

3. Swellendam, complex 'Ambagswerf' (foto auteur).

4. Stellenbosch, stukje Dorpstraat Zuid (foto auteur).

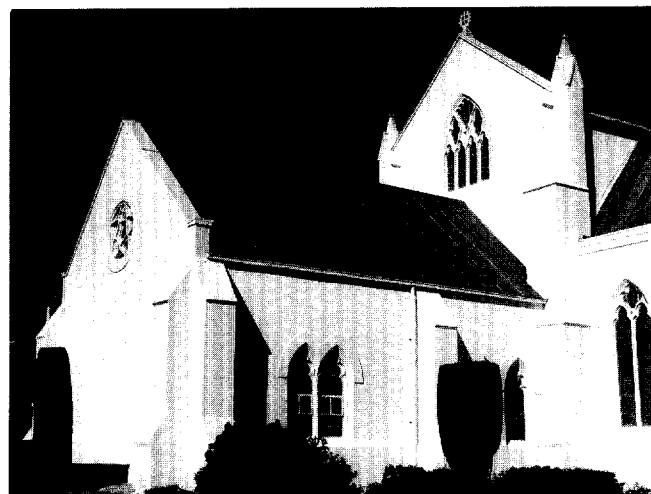
5. Kaapstad, Kasteel. Wandbeschildering zaal 13 in blok F, tijdens restauratiewerkzaamheden in 1991 (foto William Fehrversameling, Die Kasteel).

6. Tulbagh, gerestaureerde Kerkstraat
(foto auteur).

7. Kaapstad, Walestraat 71, woonhuis uit 1768 in de Maleierbuurt,
nu Bo-Kaapmuseum. Authentiek bovendeurkje (foto auteur).

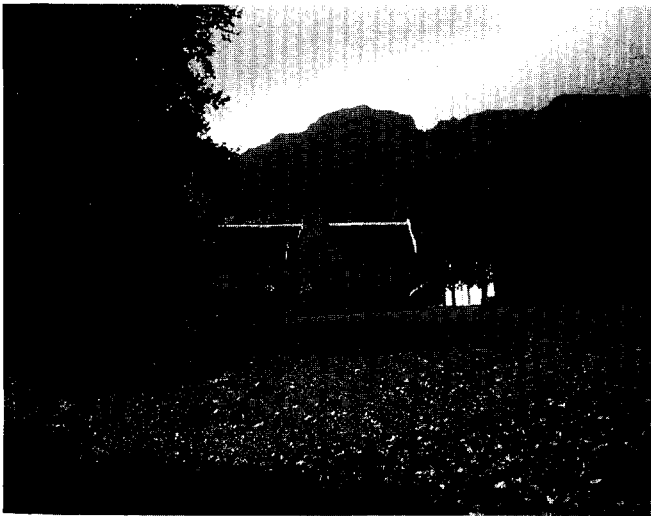
8. Stellenbosch, gereformeerde kerk, 19e eeuwse uitbreidingen in
Engels-neogotische trant (foto auteur).

9. Kaapstad, Lutherse Kerk, koperen doopvont
18e eeuw (foto auteur).

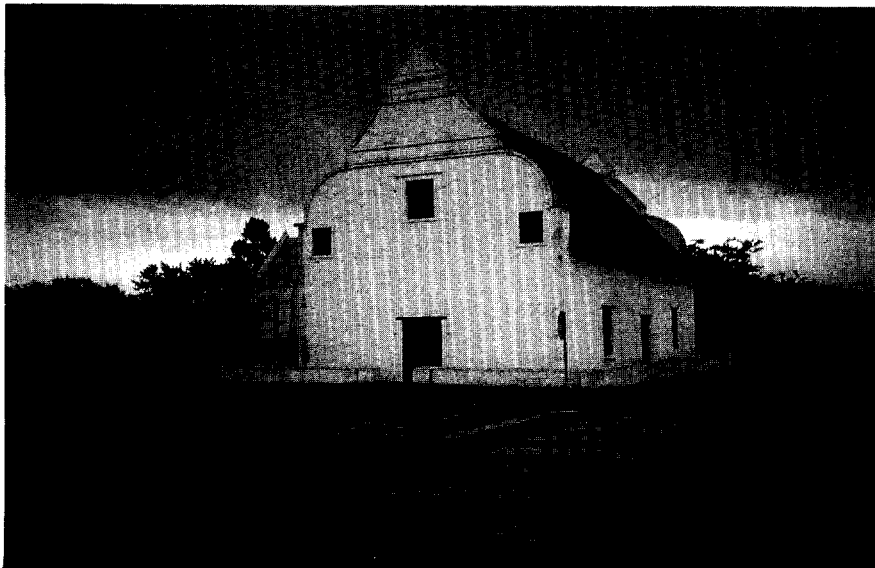
10. Kaapstad, Maleierwijk, Walestraat 71-75, met Bo-Kaapmuseum en andere eenlaagshuizen
(foto auteur).

11. Schoongezicht in Ida's Vallei bij Stellenbosch. Landhuis in relatie met de omgeving (foto auteur).

12. Bosch en Dal, Groot Drakenstein (Franse Hoek). Hoofdgevel van het landhuis, 1812, met eigentijdse en oudere motieven (foto auteur).

13. Transvaal, Lijdenburg. Voortrekkerskerk, A. Livingston 1851-1853 (foto auteur).

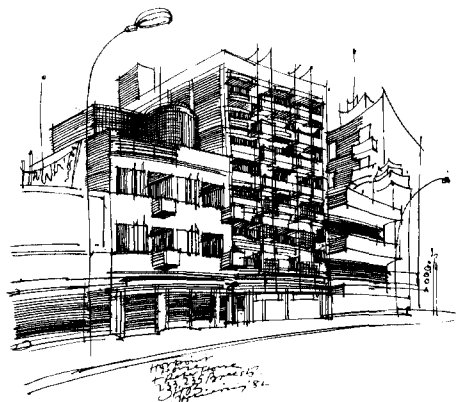
14. Pretoria, Kerkplein, Ou-Raadsaal, S. Wierda 1889 (foto auteur).

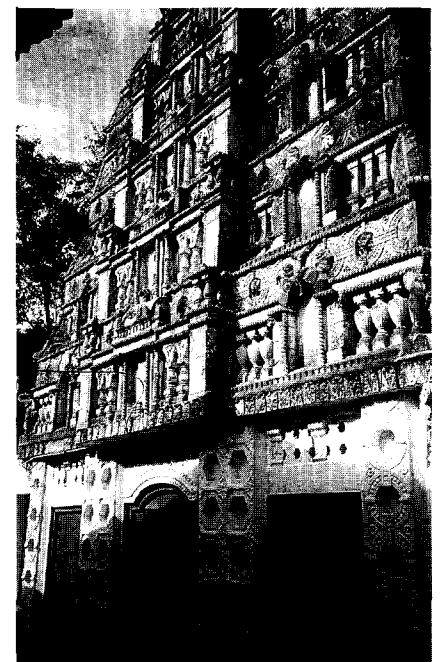
15. Pretoria, Kerkplein, Paleis van Justitie, S. Wierda 1895 e.v. (achterzijde en interieur (tek. Hannes Meiring, uit diens boek over Pretoria).

16. Pretoria, Defense Quarters, officiershuis, Klaas van Rijse 1896 (foto auteur).

17. Johannesburg, Normandy Court, Kerkstraat 94-96, L. Grinker en Skelly, 1937-1938 en Peterhouse/Hotpoint House, Breestraat 233/235, resp. Martienssen, Fassler en Cooke/ Hanson, Tomkin en Finkelstein, beide 1934-1935 (tek. Hannes Meiring, uit diens boek over Johannesburg).

18. Invloed uit India: Hindoetempelfront in Pretoria. Marabastad. Jaren '30 (foto auteur).

ARCHEOLOGIE

Stadsarcheologie nu ook aandachtsveld ICOM

Op de jaarlijkse vergadering van de Commissie voor Archeologie en Geschiedenis van de International Council of Museums (ICMAH), eind vorig jaar in New Delhi en Calcutta, is besloten een werkgroep in te stellen die de internationale uitwisseling van ervaring, ideeën en technieken op het gebied van stadsarcheologie moet bevorderen.

Het ICOM is een door de U.N.E.S.C.O. ingestelde instantie die optreedt als overlegorgaan voor het internationale museumbeleid. Het doet aanbevelingen aan overheden en ontwerpt onder meer gedragscodes voor musea ('hoe om te gaan met kennelijk via heling aangeboden goederen?'). De werkgroep stadsarcheologie van de ICMAH zal een informatienetwerk opzetten voor de uitwisseling van informatie over bijvoorbeeld PR, informatiebeleid en financiering van stadsarcheologische activiteiten. Ook moeten de banden tussen musea en stadsarcheologen worden aangehaald voor wat betreft de onderzoeksactiviteiten van deze laatste.

Informatie: Mevr. A.A.E. Vels Heijn (voorz. ICOM Nederland), Rijksmuseum Amsterdam, 020-637 2121; Mevr. A. Gerhart (bestuurslid ICMAH), Provinciaal Museum Kam, Nijmegen, 080-220 619.

Plan Den Haag: stadsarcheologie exit

De Hoofdafdeling Archeologie van de Dienst Stadsbeheer van de Gemeente Den Haag zou wel eens geheel kunnen verdwijnen. Als de voorstellen van B&W doorgaan die nu bij de gemeenteraad liggen, zou dit gebeuren als onderdeel van een operatie om het tekort op de begroting van de gemeente, dat tot zo'n half miljard gulden is opgelopen, te dichten. In het in februari aan de gemeenteraad gepresenteerde plan om de gemeentelijke uitgaven met 20% terug te brengen (waaruit de politiek een keuze ten bedrage van 10% moet doen), wordt onder meer voorgesteld om de activiteiten van de stadsarcheologische dienst 'te staken'.

De gemeentelijke archeologie in Den Haag groeit sinds het verkrijgen van zelfstandige en onbeperkte opgravingsbevoegdheid in 1984 uit tot een dienst van 6,8 vaste archeologen en technici met gemiddeld 6 tijdelijke krachten. Jaarlijks voeren zij een zestal opgravingen in de stad uit met een materieel budget van 250.000 gulden. Een indrukwekkende reeks goed toegankelijke publikaties en vele openbare manifestaties hebben de Haagse bevolking de laatste jaren in hoog tempo het bewustzijn van de geschiedenis van de eigen bodem bijgebracht. In 1991 werd aan de Haagse archeologen nog de jaarlijkse prijs van de AWN (Archeologische Werkgemeenschap Nederland) uitgereikt, onder meer voor de voorbeeldige middeleeuwse functie die de archeologen in Den Haag hadden tussen politiek, bedrijfsleven en publiek. Met het dreigende vertrek van de archeologie uit Den Haag zou niet alleen een aanzienlijke kapitaal- en kennisinvestering van een enkele stad teniet worden gedaan, maar, gezien het prestige

van de drie grote steden, ook een precedent voor andere steden worden geschapen. De Gemeente Den Haag keert zich met deze operatie ook af van een eerdere koers: in 1984 heeft de gemeente tot aan de Kroon toe met succes gevochten om de opgravingsbevoegdheid in het kader van verantwoord stedelijke beheer blijvend te verkrijgen. Vanuit Europees gezichtspunt tenslotte lijkt de sanering van de residentiële financiën te leiden tot een afwijking van wat in internationale afspraken is vastgelegd: meer steun, coördinatie en aandacht voor de archeologie van stad. Dit was het thema van de jongste vergadering van cultuurministers van de landen van de Raad van Europa in januari van dit jaar. Tenslotte is de stadsarcheologie nu ook op museaal niveau door de ICOM als speciaal aandachtssterrein uitgekozen.

Inlichtingen: afdeling voorlichting, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, 070-353 6381.

Ministeriële plannen

De Minister van WVC bereidt een nieuwe visie voor op het overheidsbeleid met betrekking tot de cultuur. In mei hoopt zij deze in de 2de Kamer te brengen als Nota Cultuurbeleid. Een dergelijke nota zal voor een aantal jaren fundamenteel richting geven aan de inrichting van het Nederlandse cultuurlandschap, enigszins zoals de Nota's Ruimtelijke Ordening dat voor de fysieke inrichting van Nederland doen. Om de samenleving niet te veel te doen schrikken worden onderdelen van die veelomvattende visie van te voren doorgesproken met de verschillende maatschappelijke adviesraden die de minister bijstaan.

Aan de Raad voor het Cultuurbeheer (RCB) werd vorig jaar advies gevraagd over de voornemens in de nota met betrekking tot musea, monumenten, archieven en archeologie. De cultuurzorg die door deze sectoren wordt uitgevoerd moet in de visie van de minister voortaan bij voorkeur geïntegreerd worden met internationaal beleid, opgesteld worden voor grotere participatie door het publiek, en bij dat alles ook nog gericht zijn op maximaal behoud. Vooral aan dat laatste zijn grote financiële consequenties verbonden, die slechts te overwinnen zijn door een selectief beleid. Alles bewaren, conserveren en restaureren is nu eenmaal niet mogelijk. Daarnaast bezuigt de overheid op alle terreinen, dus wordt er ook nog ruim 10% gekort op de in het regeerakkoord voorgestelde f 40 mln extra voor cultuurbehoud. Om de nieuwe plannen financieel wat adem te geven stelt de minister bovendien voor om f 26 mln weg te halen bij het stadsvernieuingsfonds/monumentenzorg. Het totale budget voor cultuurbeheer zou netto met f 12 mln dalen.

De RCB antwoordde de minister eind januari een aantal uitgangspunten af te wijzen. Het grootste bezwaar van de RCB geldt wel de prioriteit die WVC wil hechten aan 'selectie'. Volgens de raad behoort behoud voorop te staan. Selectie zou hoogstens een instrument voor behoud kunnen zijn. Ook heeft de raad ernstige bezwaren tegen de financiële slagen die aan de monumentenzorg worden toegebracht, die door de minister bovendien te geïsoleerd, d.w.z. los van natuur- en landschapbehoud, wordt benaderd. Verder bepleit de RCB de erkenning van de rol die particulieren in het cultuurbeheer kunnen spelen. Vrijwilligersorganisaties worden sinds jaar en dag door de overheid geprezen om hun deskundigheid, inzet en onontbeerlijkheid in het maatschappelijke spel met het verleden, maar in de beleidsvisie op cultuurparticipatie die nu wordt gepresenteerd ontbreken zij.

Voor de archeologie wordt er voor gepleit om, in

het verlengde van de internationale afspraken daarover, het principe 'de vernietiger betaalt' van toepassing te laten zijn. Wie voor de bouw van weg, tunnel, toren of huis het bodemarchief vernietigt, zal moeten opdraaien voor de kosten van het archeologisch onderzoek op die plaats. Overigens blijkt ten departemente een ander idee over archeologie te leven dan elders: niet de opgraven voorwerpen zoals de minister dat stelt, maar de samenhangende informatie in de bodem over het hele verleden is het onderwerp van de archeologie. Behoud hiervan is niet zozeer gediend met opgraven als wel met een beschermend beleid dat opgraven – als laatste redmiddel – eigenlijk overbodig zou maken.

Raad voor het Cultuurbeheer: Advies nr 28 inzake Sectornota Cultuurbeheer, 31 januari 1992. Postbus 5406, 2280 HK Rijswijk, 070-340 6205.

Röntgen in de ROB

Veel geld en tijd zullen binnenkort bespaard worden op de afdeling restauratie van de Rijksdienst voor Oudheidkundig bodemonderzoek (ROB). De ROB is als eerste archeologische instantie in Nederland in het bezit gekomen van een röntgenapparaat. Het röntgenapparaat en de cabine eromheen zijn speciaal ontworpen voor technisch gebruik en voorzien van een manipulator om voorwerpen rond te draaien en te kantelen. De röntgenbuis heeft een vermogen van 160 Kilovolt en kan bronzen en ijzeren voorwerpen van maximaal 5 centimeter dik doorlichten.

De flinke investering zal ruimschoots worden goedgemaakt doordat een deel van de vaak arbeidsintensieve reinigings- en restauratiewerkzaamheden achterwege kan blijven. Daarnaast is determinatie en afbeelding van voorwerpen nu ook zonder schoonmaak mogelijk. Moest voorheen eerst een laag corrosie verwijderd worden om vast te stellen dat het om een spijker ging, nu zal reiniging van bepaalde ijzeren voorwerpen als spijkers e.d. helemaal niet meer plaats vinden. Tevens zal het röntgenapparaat een bijdrage leveren aan de kwaliteit van de restauraties aangezien breuken en constructies van te voren zijn waar te nemen. Verder kan uit zeer gecorrodeerd en nauwelijks schoon te maken materiaal nog veel informatie worden verkregen. Ook is het mogelijk draden van textiel te fotograferen en kan men weefselresten op ijzer of brons laten zitten en toch het voorwerp eronder documenteren. Tenslotte zal de achterstand van jaren restauratiewerk waar de ROB mee kampt enigszins kunnen worden goedgemaakt door archeologisch materiaal met het röntgenapparaat te determineren.

De toepassingen van de röntgentechniek bij archeologische voorwerpen zijn legio: ijzeren en bronzen voorwerpen kunnen worden doorgelicht op soort, grootte, constructietechniek, oude reparaties en restauraties; bij dendrochronologisch onderzoek kunnen de jaarringen van het hout worden geteld; de wanddikte en ouderdom van botten kan worden bepaald; en 'echt' is van 'vals' te onderscheiden. Alleen munten zijn vanwege de slechte afbeelding op röntgenfoto's niet geschikt om doorgelicht te worden terwijl ook leer, aardewerk en lood voorlopig buiten de mogelijkheden van het apparaat vallen. Voorlopig zal het röntgenapparaat alleen ten dienste staan van de restauratoren en archeologen van de eigen dienst, in de toekomst zal het mogelijk ook voor andere archeologische instanties beschikbaar zijn.

Nadere informatie: ROB, Kerkstraat 1, Amersfoort, 033-634 233.

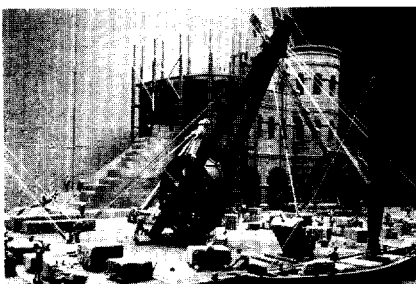
Kelten op tv

Na het denderende succes van de Kelten-tentoonstelling in Venetië vorig jaar komen de Kelten nu ook via de audiovisuele media naar het grote publiek. Teleac wijdt zes tv- en acht radioprogramma's aan de Kelten, wekelijks vanaf donderdag 7 mei a.s.

De cursus behandelt op televisie de oorsprong van dit zeer vroege volk in de Europese cultuurgeschiedenis en staat uitgebreid stil bij het stempel dat zij op Engeland en Ierland drukten in hun strijd tegen de Romeinen en in de snelle opname van het Christendom. Uit de belichting van de Engelse kant van de Kelten blijkt de herkomst van de serie: BBC-Enterprises. Verder aandacht voor de Keltische religieuze wereld en de culturele uitingvormen. Een verrassende invalshoek vormt verder de overlevingsstrijd die tot op vandaag wordt geleverd door de moderne erfgenamen van het Keltendom in Wales en Ierland. Tenslotte aandacht voor de culturele nalatenschap van de Kelten: volgens de makers ligt die vooral in het 'non-conformisme, de hang naar vrijheid en persoonlijke dapperheid en liefde voor het buitenleven', die kenmerkend zouden zijn voor de huidige sprekers van Keltische talen, het Gaelic en het Welsh. De invalshoek op radio is iets anders: veel authentieke geschreven bronnen, zoals wetsteksten en Ierse en Welsh literatuur, worden ten gehore gebracht. In twee door de Nederlandse redactie toegevoegde radiouitzendingen komen de Kelten in Nederland ter sprake.

'De Kelten: een Europese cultuur'. Vanaf donderdag 7 mei wekelijks op Ned. 3, 23.15-24.15 uur en vanaf dinsdag 12 mei op Radio 5, 21.00-21.30 uur. Studieboek (f 59,50) ook in de boekhandel. Informatie: Teleac, tel. 030-946 946.

Zoals de ouden bouwden

Zoals de ouden bouwden (foto Thermenmuseum Heerlen).

Het Thermenmuseum in Heerlen, waar het enige nog deels overeind staand Romeins bouwwerk van Nederland te zien is, neemt de bouwtechniek van de Romeinen onder de loep. Tegen een geschilderde doorsnede van dit Romeins badgebouw van Coriovallum uit de 2de eeuw na Christus, dat elders in het museum te bezichtigen is, zijn delen van het thermencomplex gereconstrueerd met gebruik van origineel materiaal voor vloer en dak. De tentoonstelling geeft een overzicht van de Romeinse techniek van bouwen. Aan de orde komen het opmeten van terreinen, het plannen van nieuwe gebouwen, het bouwmaterial, het meet- en tekeninstrumentarium, de uitvoering en afwerking van de gebouwen en de Romeinse bouwmeesters en hun personeel. Zeld-

zame meet- en tekeninstrumenten als een verstekhaak, steekpasser en een klapmaat zijn te bezichtigen en gereedschap om steen en hout mee te bewerken zoals beitels, schaafmes, guls en schietlood maken duidelijk dat het Romeinse bouwen vergelijkbaar is met de bouwwerkzaamheden van vandaag de dag. Diverse bouwmaterialen als natuur- en baksteensoorten en hout worden getoond en de uitvoering en afwerking worden geïllustreerd aan de hand van vloertegels en pijlers uit het Heerlense badgebouw en beschilderd stucwerk uit de villa's van Maastricht en Bochtoltz-Vlengendaal. De hand van de bouwmeester is te zien in een dakpan met een ingekraste notitie over de dagproductie en een winkelhaak met de naam van de eigenaar. Citaten van schrijvers als Vitruvius en Plinius begeleiden de expositie en lichten het Romeinse bouwen verder toe. De soms ingewikkelde meet- en constructiemethodes zijn voor kinderen in een groot Asterix en Obelix-stripverhaal verwerkt. Verder wordt het publiek uitgenodigd zelf een stuk mozaïek te leggen of de reconstructie van een *groma* uit te proberen. Met dit ingenieuze manshoge landmeetinstrument zette men met behulp van een baak wegen uit in legerkampen en nederzettingen. Verder is er aandacht voor de gebouwen zelf met maquettes van een toren uit Traiectum (Maastricht) en het castellum van Vleuten-De Meern, en passeren diverse methodes van behoud van Romeinse bouwresten, hun opgraving, restauratie, conservering en reconstructie de revue.

'Zoals de ouden bouwden', Thermenmuseum, Coriovallumstraat 9, Heerlen, 045-764581; tot en met 17 mei, di-vr 10-17, za-zo 14-17 uur.

Graven met computer in Haarlem

Opgraven op de Grote Markt in Haarlem en kennis maken met de organisatie en de inspanningen die een opgraving van de archeoloog vergt: dat kan in het Archeologisch Museum van de stad. Een speciaal voor het museum geschreven computerprogramma maakt het mogelijk de schep in Haarlemse bodem te zetten, een graafmachine te laten komen, troffel en kwast te hanteren en de vondsten te lichten, dit alles op twee beeldschermen met tekst en computersimulatie. Het publiek wordt geacht zelf inventief te zijn bij het opgraven van bijvoorbeeld een skelet, een beerput en waterput, en oplossingen te bedenken voor verzakkende muren van belendende percelen. Onoplettendheid wordt gestraft met puntenverlies en de komst van schatgravers.

Het programma is 'kraak- en kidproof' bevonden en zal zeker de aandacht van kinderen trekken. Het maakt de moeilijk voorstelbare opeenvolging van lagen in de bodem aanschouwelijk en laat zien wat men daarin zoal aantreft en welke conclusies de archeoloog aan de lagen en vondsten kan verbinden.

Computerprogramma in Archeologisch Museum Haarlem, Grote Markt 18, Haarlem, 023-420 888; wo-zo 13-17 uur.

De archeologische berichten worden samengesteld met behulp van informatie van het Archeologisch Informatiecentrum te Leiden, Rapenburg 28, 2301 EC Leiden, tel. 071-163138.

Olympische spelen blijven boeien

Terwijl Brussel net een grote tentoonstelling 'Sport in Hellas' achter de rug heeft en ook het Allard Pierson vorige maand aandacht besteedde aan de Olympische spelen uit de oudheid, richt het Rijksmuseum van Oudheden zich actief op de sportbeoefening tijdens de befaamde spelen in een themaweekend vol activiteiten op 2 en 3 mei. Twee dagen lang zal het museum geheel in het teken staan van de sport. Bekende sporters en atleten zullen demonstraties geven van diverse takken van sport, zoals boxen en worstelen, waarbij het verschil tussen de sportbeoefening van toen en nu duidelijk wordt gemaakt. Er is een pentathlon, een vijfkamp die door 'beroemde atleten' uit de oudheid zal worden gestreden. Er zullen lezingen en gratis rondleidingen worden verzorgd en er zijn films over sport te zien. De 'spelen' zullen met de toen gebruikelijke rituelen worden ingewijd en de winnaar wordt in een ode bezongen en geëerd met de lauwerkrans en een prijsamfoor.

'Olympisch Weekend', 2 en 3 mei, Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leiden, 071-146 246; za-zo 12.30-17 uur.

Archeologie voor de Tweede Kamer

In januari van dit jaar werd op het Hofplein, aan de zuidzijde van het Binnenhof tegenover de ingang van het nieuwe gebouw van de Tweede Kamer, een monument onthuld dat het bestaan van talrijke middeleeuwse en post-middeleeuwse structuren op deze plek herdenkt.

Bij opgravingen door de gemeentelijke archeologen in 1986-1987, voorafgaand aan het storten van de fundamenteën van het nieuwe Tweede Kamer-gebouw, werd een drietal opgravingsputten geopend. Op deze plaats lagen in de 13de eeuw twee afwateringskanalen. Op het plateau daartussen kwamen huisresten uit de 16de en 17de eeuw te voorschijn, terwijl ook een der grachten werd teruggevonden. Een toevalstreffer was de vondst van een afvalkelder uit 18de eeuw. De vele daarin aangetroffen gebruiksvoorwerpen geven een goed beeld van het doen en laten van de toenmalige bewoners. Tenslotte werden ook de resten van de funderingen van de Spui-poort, een van de rond 1300 gebouwde en in 1861 afgebroken toegangspoorten tot het Binnenhof, teruggevonden.

Van deze Spui-poort is de plattegrond door middel van metalen platen aangegeven in het plaveisel voor de ingang van de nieuwe Tweede Kamer. De opgravingen zelf, met de vondsten, zijn onderwerp van een zeer rijk geïllustreerde en deels in kleur uitgevoerde nieuw deel in de Haagse 'VOM-Reeks': Tussen Hof en Herberg: archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag. De herberg uit de titel verwijst naar de uitspanning 'De Witte Molen' aan de lange poten wier voorloper uit 1560 werd teruggevonden.

Arnold Carmiggelt: 'Tussen hof en herberg: archeologisch onderzoek aan de zuidzijde van het Binnenhof in Den Haag'. VOM-reeks 1992/1, f 17,50. Afdeling voorlichting, Dienst Stadsbeheer, Gemeente Den Haag, 070-353 6381.

Herbestemming Westerkerk te Leeuwarden

Inleiding

In 1510 wordt in de tegenwoordig geheten Bagynestraat te Leeuwarden door de Grauwe Begijnen een eenbeukige kapel gebouwd. De gevels en het driezijdig gesloten koor zijn voorzien van steunberen. Kenmerkend voor een kloosterkapel is de hoge gesloten benedenzone van de gevels.

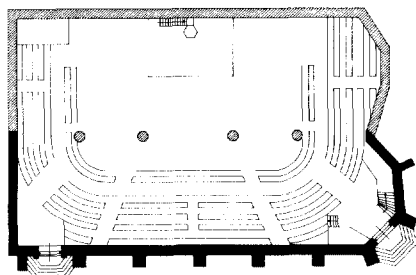
Na 1580 is de kapel achtereenvolgens in gebruik als pakhuis, timmerhuis, brouwerij, tuchthuis en schouwburg, en in 1639 wordt zij tot gereformeerde kerk verbouwd, waarna de benaming Westerkerk in gebruik raakt.

In 1681 wordt een noordbeuk toegevoegd, waarbij de noordmuur van de kapel wordt geopend door scheibogen met vier kolommen. Twee zadeldaken dekken de twee beuken af.

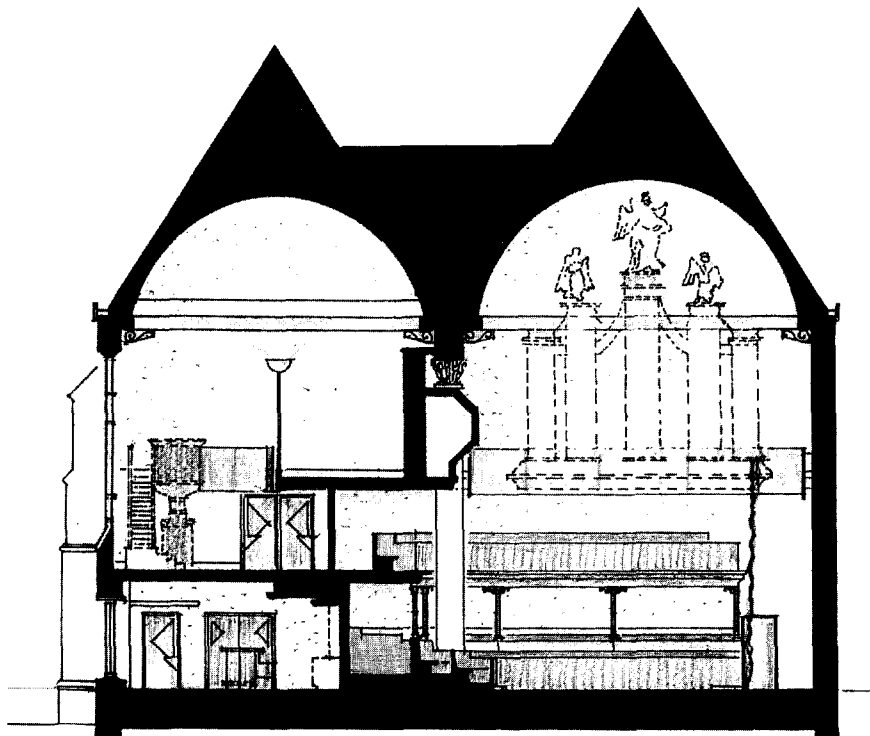
In 1845 wordt de kerk door Th. Romein in neo-classicistische trant verbouwd. De ruimte ontvangt een centrale indeling: concentrisch geplaatste banken op de begane grond en op de gebogen galerij, gericht op de preekstoel in het midden van de noordmuur, met erboven het orgel.

In de betimmeringen worden zeventiende- en achttiende-eeuwse onderdelen opgenomen. De kolommen worden voorzien van corintische kapitelen en de twee beuken worden door gepleisterde tongewelven overdekt. De zuidgevel wordt gepleisterd, terwijl de vensters in deze gevel naar beneden worden verlengd en van houten ramen met een kleine ruitverdeling worden voorzien. De twee zadeldaken worden vervangen door één lager dak dat plat is afgewerkt.

Ruim tien jaar geleden heeft het gebouw zijn kerkelijke functie verloren. Door langdurige leegstand viel het ten prooi aan verval en vernieling. Om de overheden wakker te schudden vroeg de kerkvoogdij, die geen verantwoordelijkheid voor eventuele calamiteiten kon dragen, een sloopvergunning aan. Hoewel deze is geweigerd, heeft deze provocerende actie wel tot het gewenste resultaat geleid: in 1991 is het gebouw gerestaureerd en geschikt gemaakt voor theater, café en exposities. Het eigendom is overgegaan naar de gemeente.

Afb. 1. Plattegrond voor de verbouwing

Afb. 2. Dwarsdoorsnede nieuwe toestand

Herbestemming

De herbestemming is gepaard gegaan met de nodige wijzigingen van het in- en exterieur. Vanwege het verwachte publieksaanbod en ook om akoestische redenen is de zaalruimte in de noordbeuk verkleind. De centrale opstelling is daarbij gehandhaafd door een groot deel van de galerij en banken in het plan te betrekken. De kolommen staan hierdoor weliswaar wat 'verloren' in de ruimte, maar werken toch niet storend. Het orgel zal na restauratie tegen de westwand worden geplaatst. Het neo-classicistische aspect is nog voldoende bewaard gebleven. Wel is door de verkleining van de zaal de ruimtelijke relatie tussen de twee beuken ongedaan gemaakt. Door het aanbrengen van een vloer op het niveau van de galerij is de zuidbeuk in twee verdiepingen verdeeld. Op de begane grond is het café geprojecteerd, terwijl de eerste verdieping bestemd is voor exposities. Deze verdieping onder het negentiende-eeuwse tongewelf is bovendien van een insteek voorzien.

Om daglicht tot het café te laten toetreden zijn in de oorspronkelijk blinde benedenzone van de zuidgevel bescheiden vensters in hedendaagse vormgeving toegevoegd.

Een eerder plan wilde de bestaande vensters tot de begane grond toe doortrekken. Hiervan heeft men afgezien, omdat dit plan een te grote verstoring zou betekenen voor het gesloten karakter van de benedenzone.

Om die reden, maar ook terwille van een evenwichtige gevelindeling, zijn de in 1845 verlengde vensters ingekort tot de lengte van de zestiende-eeuwse vensters, waarbij de waterlijst is doorgetrokken. Hierdoor manifesteren de twee verdiepingen zich nu duidelijk in het exterieur. De twee bestaande entrees, in de westelijke travée van de zuidgevel en in het koor, zijn gehandhaafd. Die in het koor wordt als de hoofdentree gebruikt. Deze entree geeft toegang tot een achtkantige hal,

waarvan de vorm is afgeleid van de driezijdige koorsluiting. Centraal in deze ruimte staat een liftschacht omtimmerd met spiegels. Helaas kon aan de monumentale negentiende-eeuwse trap geen nieuwe bestemming worden gegeven.

De vorm van de twee zadeldaken is teruggebracht, waardoor het gebouw haar cachet her kreeg.

Conclusie

De (bouw)geschiedenis laat zien dat het gebouw diverse bestemmingen heeft gekend en dientengevolge veel wijzigingen heeft ondergaan. Daarbij betekende niet alleen de negentiende-eeuwse verbouwing een metamorfose, maar ook de thans gerealiseerde. Het eindresultaat is een gebouw waarin nog vaag de zestiende- en zeventiende-eeuwse massa is te herkennen en waarin zich de neo-classicistische invloed nog redelijk manifesteert. Echter de grens van het incasseringsvermogen van het monument, waarbij de economische motieven tot herbestemmen het winnen van de cultuurhistorische, lijkt hiermee toch wel bereikt.

R.J. Wielinga (RDMZ)

Nederlands Keramiekmuseum Jubileum 1917-1992 75 jaar Museum het Prinsessehof

*Theepot met afbeelding van een VOC-schip.
Japans porselein, 18de eeuw (coll. Museum het
Prinsessehof).*

Introductie

Museum het Prinsessehof is in 1917 tot stand gekomen dankzij de inspanningen van Nanne Ottema (1874-1955), notaris en verzamelaar van één der grootste collecties Aziatisch- en Europees porselein en aardewerk in de wereld. De betekenis van Nanne Ottema voor Museum het Prinsessehof is ongeëvenaard. Zijn veelomvattende kennis van de Aziatische keramiek maakte hem in zijn tijd internationaal befaamd. In 1943 publiceerde hij zijn handboek 'Chinese Keramiek', dat het eerste handboek in zijn soort in Nederland was. De omvangrijke collecties die hij bijeen heeft weten te brengen, vormen nog steeds de basis van ons Nederlands Keramiek Museum. Aan de geschiedenis van het museum en zijn collecties zal uitvoerig aandacht worden besteed in een in september 1992 te verschijnen jubileumboek.

De doelstelling van Museum het Prinsessehof is het geven van een zo volledig mogelijk overzicht van en inzicht in de keramische produkten in Azië en Europa en incidenteel in de andere delen van de wereld.

In ruim dertig zalen van het historische gebouwencomplex van Museum het Prinsessehof, eens de residentie van Prinses Maria Louise van Hessen Kassel (1688-1765), de weduwe van de stadhouder Prins Johan Willem Friso (1687-1711), staan duizenden voorwerpen van aardewerk, steengoed en porselein opgesteld uit alle tijden.

Bij de presentatie van deze kunstvoorwerpen worden op eigentijdse wijze, op grond van wetenschappelijk onderzoek, de kunsthistorische en produktietechnische zijden belicht. Daarnaast wordt ingegaan op de volkenkundige, volkskundige, historische, alsmede cultuurhistorische, economische en sociaalhistorische aspecten. Dat daarbij de eeuwenlange relatie tussen China, Japan en Nederland aan de orde komt is vanzelfsprekend.

Keramiek uit het Verre Oosten, Europese keramiek, de grootste tegelverzameling ter wereld en een omvangrijke collectie Moderne Keramiek van na de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Er is een grote in keramiek gespecialiseerde bibliotheek.

Om het 75-jarig bestaan van Museum het Prinsessehof op passende wijze te vieren wordt in de

vorm van tentoonstellingen aandacht besteed aan die aspecten die Nanne Ottema zo boeiden bij zijn studie van de keramiek, namelijk de Aziatische kunst en cultuur en haar invloed op de Europese kunst en cultuur en ook omgekeerd.

Van 20 mei t/m 25 mei 1992 organiseert het museum de manifestatie *In Natura, vogels, vissen en bloemen op keramiek*, met de bedoeling een breed publiek op speelse wijze met het Prinsessehof in contact te brengen. De tentoonstelling *'Koyama & Tanaka'* van 19 juni t/m 30 augustus presenteert eigentijdse uitingen van moderne Japanse toegepaste kunst op het gebied van keramiek en textiel.

In september zullen gedurende vier dagen voor- aanstaande in Aziatische en Europese keramiek gespecialiseerde antiquairs een verkoopexpositie houden in Museum het Prinsessehof. Tijdens deze expositie, op 10 en 11 september, worden er door diverse gastsprekers uit binnen- en buitenland lezingen over specifieke onderwerpen binnen de keramiek gehouden. De jubileumtentoonstelling Internationale vormvariëaties binnen de keramiek van 2 oktober t/m 29 november 1992 omvat alle afdelingen van Museum het Prinsessehof en maakt duidelijk hoe keramiekvormen en decoratiepatronen elkaar beïnvloedden in verschillende perioden en cultuurgebieden.

*Museum het Prinsessehof Leeuwarden,
Grote Kerkstraat 11, 8911 DZ Leeuwarden,
058-127438.*

Ruyteriana, een bonte verzameling over Michiel de Ruyter

*Michiel Adriaensz. de Ruyter (coll. De Ruyter de
Wildt, Hoorn).*

'De Heeren hebben mij niet te verzoeken, maar te gebieden en al werd mij bevolen 's Lands vlag op een enkel schip te voeren, ik zou daarmee in zee gaan en daar de Heeren Staten hunne vlag betrouwen, zal ik mijn leven wagen'. Deze geromantiseerde uitspraak zou in 1675 door Michiel Adriaensz. de Ruyter gedaan zijn naar aanleiding van diens expeditie naar de Middellandse Zee om de Spanjaarden te steunen bij het onderdrukken van de opstand op Sicilië. Gedurende de periode 4 april tot en met 21 juni zal Nederlands zeeheld centraal staan in de tentoonstelling

'Ruyteriana, een bonte verzameling over Michiel Adriaensz. de Ruyter'.

De Ruyter werd op 24 mei 1607 in Vlissingen geboren als zoon van een bierrudersknecht. In 1622 ging hij als matroos naar zee, zou in de marine carrière gaan maken en daarmee definitief een plaats in de geschiedenisboekjes veroveren.

Wie kent niet zijn optreden tegen de piraten in de Middellandse Zee, zijn aankomst in Delfzijl na de expeditie naar de kust van West-Indië en zijn beroemd geworden tocht naar Chatham, waarbij onder andere het Engelse schip de 'Royal Charles' werd veroverd. In 1676 behaalde De Ruyter bij Stromboli een overwinning op de Franse vloot onder Dusnesque, maar raakte gewond in de slag bij de Etna en overleed in de avond van 29 april van datzelfde jaar.

Het leven van de admiraal spreekt tot ieders verbeelding. Zo ook tot die van de nazaten van De Ruyter. De familie De Ruyter de Wildt uit Hoorn verzamelt alles wat met Michiel te maken heeft.

Een gedeelte van deze verzamelwoede is in het Noordelijk Scheepvaartmuseum te bezichtigen. Een bonte collectie van borden, wapenschildjes, gedenkpenningen, sigarenbandjes, lepeltes, theedoeken, glazen, spelletjes, postzegels, asbakken, etc. Heel bijzonder zijn een sleutel van het grafmonument van Adriaensz. in de Nieuwe Kerk in Amsterdam en een gipsafdruk van het dodenmasker van deze koene admiraal.

*Noordelijk Scheepvaartmuseum, Brugstraat 24,
9711 HZ Groningen, 050-122202, dinsdag tot en
met zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur en op zon-
dag van 13.00 tot 17.00 uur.*

Architect S.J. Bouma

Het Centrum voor Architectuur en Stedebouw Groningen organiseert in samenwerking met het Instituut voor Kunst- en Architectuurgeschiedenis Groningen een overzichtstentoonstelling over de Groninger architect S.J. Bouma. Deze tentoonstelling is te bezichtigen vanaf 12 juni tot eind juli 1992.

Siebe Jan Bouma (1899-1959)

Als ontwerper bij de Dienst Gemeente Werken heeft S.J. Bouma een stempel gedrukt op het beeld van de stad Groningen. Tot op de dag van vandaag vormen zijn scholen belangrijke markeringpunten in de vooroorlogse stadsuitbreidingen. Ze getuigen van een grote passie voor de architectuur van de Amsterdamse School. Bouma's interpretatie van deze stijl is soberder dan die van zijn grote voorbeelden De Klerk en Wijdeveld. In Bouma's latere werk is de invloed van W.M. Dudok evident.

Het gebouw dat Bouma in 1928 ontwierp voor de Dienst Gemeente Werken is een van de fraaiste staaltjes van Amsterdamse School-architectuur in het Noorden. De architect heeft voor dit gebouw aan het Zuiderdiep een speciale glastegel ontwikkeld, waar hij – zonder resultaat overigens – patent op aanvroeg. Willem Valk nam de sculptuur van het gebouw voor zijn rekening. De samenwerking met Ploeg kunstenaars als Willem Valk en Johan Dijkstra was ook bij andere projecten intensief. Door zijn contacten met de kunstenaarsvereniging De Ploeg kwam Bouma ten volle in aanraking met het vernieuwende culturele klimaat dat in de jaren twintig en vroege jaren dertig in de stad Groningen heerste. De Vereniging tot bevordering der Bouwkunst

droeg eveneens bij aan de sfeer van enthousiasme en progressiviteit. Bouma was lid van het bestuur van de vereniging. Ook op vele andere gebieden was hij actief. Zo schilderde hij en ontwierp meubels, was een begaafd amateurfotograaf en voorzitter van de fotoclub Daguerre. Ook was hij belast met het Welstandstoezicht, verzorgde cursussen voor jonge bouwkundigen en gaf lezingen over folklore en landelijke bouwkunst, waarvoor hij een grote liefde had ontwikkeld.

In een periode van vijftien jaar ontwerpt Bouma een zevental bruggen, enkele trafostations, gemalen, vijverpartijen, paviljoens en straatmeubilair als tramhuisjes, urinoirs en kiosken. Die ontwerpactiviteit sluit aan op de infrastructurele ontwikkeling die Groningen in het interbellum doormaakte. Ze draagt bij aan de uitwerking van het uitbreidingsplan van 1928, waarvoor H.P. Berlage als adviseur werd aangetrokken. Ook op het gebied van de volkswoningbouw heeft Bouma zijn sporen verdiend. Zijn ontwerpen voor de Bloemenbuurt (Plan Oost), voor verschillende woningbouwcomplexen in de Oosterparkbuurt en voor hofjes voor ouderen kunnen in relatie worden gebracht met de sociaal-democratische politiek in de stad. De Bloemenbuurt, bedoeld voor de allerarmsten, is een van de eerste gemeentelijke projecten op het gebied van de volkswoningbouw. Tuinstad-achtige ideeën komen in de wijk tot uiting.

Bouma's ontwerpen laten nogal eens een vermenging zien van romantische, Amsterdamse School-achtige en Nieuw-Zakelijke elementen. In de jaren dertig ondergaat zijn werk invloed van de Delftse School. In diezelfde tijd ontwerpt hij echter ook een van de meest Nieuw-Zakelijke gebouwen van Groningen; het administratiegebouw voor het G.E.B. De stijlkeuze lijkt te zijn bepaald door de situering.

Bouma's na-oorlogse activiteiten zijn vooral van landelijke betekenis. In 1942 vertrekt Bouma uit Groningen om directeur te worden van het openluchtmuseum in Arnhem. Gedurende de oorlogsjaren werkt hij aan plannen voor een museum voor de cultuur van de Zuiderzee. Na de oorlog wordt Bouma directeur van het pas geopende Zuiderzeemuseum in Enkhuizen. Zijn ontwerp voor het buitenmuseum wordt veel later, in gewijzigde vorm, uitgevoerd. Tijdens een speciaal verlof ontwerpt hij de micropolis Madurodam in Den Haag. Bovendien maakt hij ontwerpen voor de grote expositie E-55 in Rotterdam. Van 1956 tot aan zijn dood werkt Bouma in opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aan de inventarisatie van monumentwaardige boerderijen.

Centrum voor Architectuur en Stedebouw Groningen (C.A.S.), Gedempte Zuiderdiep 98, 9711 HL Groningen, 050-672724

The broad connection

On October the 11th 1991 the symposium *The broad connection* took place in the church of the Evangelic Community of Brethren at Zeist. Five speakers reflected on the connection between the minute research of the historian of ancient monuments, restoration practice and the policy for preservation. Prof.dr.ir. R. Meischke, chairman of that day, seriously wondered if this connection existed. The symposium perfectly made clear the distance between the desired and the actual connection of the research of historic buildings and the restoration practice. Many causes can be adduced. These causes were analyzed and most of the speakers, very often historian of ancient monuments themselves, did not hesitate to dive into their own hearts. One clearly was directed to the future. The world of the preservation of ancient monuments is in motion. Also the previously somewhat closed world of the historians of these monuments is changing. Researchers see themselves confronted with new problems of research. Conclusions from the past open perspectives and ways for the future.

History of architecture is no stranger in the columns of this Bulletin. Regularly articles are published, which are based on the thorough research of ancient monuments. The reader however can seldom look behind the scenes. Which is presented in an agreeable way often has been fought under very difficult circumstances. History of architecture thereby constantly proved its value to both restoration practice and the improvement of the knowledge of ancient monuments. Therefore the editors of this Bulletin decided to publish the contents of this lectures, which have been slightly worked up by the speakers for publication. The lecture of Dr. L. de Vlieghe, who revealed his ideas and experiences in his very own way did not lend itself for publication. Therefore this lecture has not been published.

A short retrospective view on the course of the day is justified in this introduction. The occasion of this meeting was the farewell of Dr. H. Janse of the Ancient Monuments Department of the Ministry of Works because of his pensionable age. With this symposium the Ancient Monuments Department of the Ministry of Works dwelled on the research of historic buildings which has been given such an important impulse by Herman Janse and some honoured contemporaries and predecessors. The organization has been teased somewhat by sudden diseases of speakers. Mrs. Laleman and Mr. de Vries were very well replaced by Mr. Raveschot and Mr. de Jong. The cooperation of Belgian colleagues has been consciously sought after to enlarge the connection by exchange of experiences. This day also was seized upon to present two new appearances: the book *Work and mark of the stonemason, the trade of the stonemason in the Netherlands before 1800* by H. Janse and D.J. de Vries and the announcement of the establishment of the foundation History of Ancient Monuments of the Netherlands. This foundation can be an underscore of the stage of maturity this discipline has reached in the Netherlands.

Mededelingen en berichten

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Landelijke vereniging tot bevordering der kennis van archieven, musea, archeologie, architectuur en stedenbouwgeschiedenis en monumentenzorg, opgericht in 1899.

Beschermvrouwe:

H.K.H. Prinses Juliana.

Bureau:

Mevr. drs. M. E. de Haas
Achter St. Pieter 21
3512 HR Utrecht
tel. 030-321756.

Dagelijks Bestuur:

G. Heuff, voorzitter
ir. W.B.J. Polman, secretaris
Mr. G. A. A. Conijn, penningmeester.

Algemeen Bestuur:

ir. R. Apell,
mevr. drs. M. M. A. van Boven,
prof. dr. G. J. Borger,
mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel,
mevr. ir. A. Mazzola, prof. dr. A.J.J. Mekking,
drs. T. A. S. M. Panhuysen,
drs. J. F. van Regteren Altena,
mr. T. N. Schelhaas.

Zomerbijeenkomst

20 juni Zomerbijeenkomst, die in het teken zal staan van het Monumenten Inventarisatie Project en de lokale betekenis ervan; naast de gebruikelijke Algemene Ledenvergadering zal tijdens het ochtendprogramma een drietal inleidingen worden gehouden over het M.I.P., waaraan respectievelijk de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de provincie Noord-Holland en Monumentenzorg Haarlem zullen medewerken; 's middags vindt een excursie plaats langs enkele voorbeeldprojecten en ter afsluiting zal door de voorzitter van de KNOB een tentoonstelling over de resultaten van het M.I.P. in Kennemerland worden geopend. Het ochtendprogramma vindt plaats in het Teylers Museum te Haarlem en de tentoonstelling in het Architectuur en Bouwhistorisch Centrum.

Themadag Het Kasteel

2 oktober Themadag Het Kasteel; in samenwerking met de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen wordt een dag in het kasteel Rosendaal georganiseerd, waarbij deskundigen zullen ingaan op de verschillende aspecten van het fenomeen 'kasteel'.

Notulen Algemene Ledenvergadering te Leiden

De algemene ledenvergadering op 15-2-1992 te Leiden wordt bijgewoond door de volgende bestuursleden: mr. C.H. Goekoop (voorz.), mr. G.A.A. Conyn (penn.), prof.dr. G.J. Borger, mevr. ir. A. Mazzola, drs. T.A.S.M. Panhuysen, drs. J.F. van Regteren Altena, prof.dr.ir. F.W. van Voorden, Bureau: mw.drs. M.E. de Haas, en een groot aantal leden en belangstellenden.

1. Opening

De voorzitter opent de vergadering. Hij toont zich zeer verheugd over de grote opkomst.

2. Notulen ledenvergadering 29 november 1991

De heer Valk stelt voor om aan de naam v. Leeuwen toe te voegen: administratieburo, om misverstanden te voorkomen.

N.a.v. de notulen vraagt de heer v.d. Mark of de kascommissie al daadwerkelijk meer betrokken is bij het beleid. Door het verlaten zijn van de penningmeester wordt de beantwoording van deze vraag opgeschort.

Mevr. Prins vraagt naar het verloop van het verslag van Potsdam. Voorts deelt zij mede dat prof. Temminck Groll niet op de hoogte was van het feit dat hij zitting heeft in de begeleidingscommissie (waar ook drs. U.F. Hylkema deel van uit maakt). Voorts benadrukt zij dat zij en de heer Kamphuis zich van stemming onthouden hebben op de vorige vergadering omdat de betreffende stukken niet ter vergadering aanwezig waren.

Inmiddels is de penningmeester gearriveerd en deelt mede naar aanleiding van de vraag van de heer v.d. Mark omtrent de kascommissie dat deze commissie nog niet daadwerkelijk betrokken is, maar dat deze zeker betrokken zal worden voor dat het financieel jaarverslag gepresenteerd wordt in de zomervergadering. Op de vraag van mevr. Hubert van Blijenburg 'of wij nu echt van de heer Elsing af zijn', antwoordt de heer Conyn dat juridisch nu alles afgerond is. Tot slot deelt hij mede in juni te zullen aftreden.

Er wordt gevraagd naar de afloop van het gesprek met de Walburg Pers. Dit is slechts oriënterend geweest, er wordt nu per nummer gewerkt.

De heer Kamphuis vraagt of er schot zit bij het innen van de achterstallige contributies. Mevr. de Haas antwoordt dat in samenwerking met het bureau van Leeuwen hard gewerkt wordt aan het uitzenden van de aanmaningen.

3. Mededelingen

Mevr. de Haas bericht dat door een fout van de Walburg Pers het nu niet mogelijk was het antwoordenstrookje terug te sturen zonder een deel van de tekst aan de andere zijde af te knippen. Zij heeft haar ongenoegen hierover geuit naar de Walburg Pers.

Voorts maakt zij melding van de berichten van verhindering van bestuursleden: de heer Jurriëns verblijft in het buitenland en de heer Schelhaas is helaas ziek.

4. Financiën

Mevr. Hubert van Blijenburg doet een dringend beroep op de leden in de a.s. zomervergadering aanwezig te zijn.

De heer Valk vindt het de KNOB onwaardig dat dit punt naar de zomervergadering uitgesteld is. De heer Scheltema reageert hierop met de opmerking dat er nu een verplichte RA-controle is, waardoor uitstel noodzakelijk is. Het is nu niet meer alleen een zaak van de ledenvergadering. Mevr. de Haas deelt naar aanleiding hiervan mede dat er in het bestuur momenteel aan gedacht wordt de data van de ledenvergaderingen te verplaatsen: gedacht wordt nu aan voorjaar en najaar, zodat men een betere spreiding over het jaar krijgt en men meer tijd heeft voor de financiën.

5. Mededelingen uit de redactie

Hiervoor krijgt de heer v. Voorden het woord. Hij roept in herinnering wat hij reeds tijdens de vergadering in Schoonhoven heeft gezegd. Gestreefd wordt naar een goede afstemming tussen artikelen, recensies en tentoonstellingen, berichten. Het streven is meer artikelen uit de instituten los te krijgen. De architectuur overzee blijft een aandachtspunt. Gestreefd wordt naar het inleveren van de copy op een floppy naar de Walburg Pers, teneinde kosten te besparen. Het is de bedoeling dat de redactieraad binnenkort weer actief wordt. De heer Valk zou graag wat meer praktijkzaken in

het Bulletin zien en verwijst hiervoor naar de NVMZ met o.a. het glas in lood programma. Van Voorden is van oordeel dat we weer meer terug moeten naar het beschrijvende.

De heer Sykens Smit wil graag dat er meer aangesloten wordt op de excursies. De redactie is het hier mee eens, maar het lukt niet altijd de plannen ook ten uitvoer te brengen.

Tot slot wenst de voorzitter de heer v. Voorden succes en sterkte met de voortgang van het Bulletin.

6. Nieuwe bestuursleden

De volgende bestuursleden treden af: de heren Goekoop, Jurriëns, Hylkema, v. Voorden. Er zijn geen tegenkandidaten gesteld tegen de door het bestuur voorgestelde kandidaat-bestuursleden. Met applaus worden benoemd: G. Heuff (voorzitter), ir. W.B.J. Polman (secretaris), mevr. E.L. Enderman-van Wijchgel (lid), ir. R. Apell (lid). Voorts is door de 'groep verontrusten' (vergezdeld van 40 handtekeningen) voorgedragen prof.dr. A.J.J. Mekking. Het bestuurslid Panhuysen heeft grote bezwaren tegen deze kandidatuur en deelt mede te zullen aftreden bij een eventuele benoeming van de heer Mekking. De heer Mekking deelt mede dat er van zijn kant geen enkel bezwaar is samen met de heer Panhuysen in één bestuur te zitten. De voorzitter stelt voor het bestuurslidmaatschap van de heer Mekking één jaar op te schorten, aangezien de heer Panhuysen statutair nog één jaar kan aanblijven als bestuurslid. De heer Polman maakt bezwaar tegen het feit dat de heer Mekking een tegenkandidaat genoemd wordt door de voorzitter; hij is gewoon kandidaat gesteld door de leden, iets waarin de statuten voorzien. Mevr. Hubert van Blijenburg dringt er sterk op aan de heer Mekking te benoemen; wij hebben grote behoefte aan goede, daadkrachtige bestuursleden na alle problemen van de afgelopen jaren. De heer Temminck Groll schetst de wetenschappelijke loopbaan van de heer Mekking en geeft het belang aan van de benoeming van de heer Mekking in het bestuur. Tot slot wordt besloten tot stemming over te gaan. Beide heren worden verzocht de zaal te verlaten. Een overgrote meerderheid stemt vóór het bestuurslidmaatschap van de heer Mekking. Bij terugkomst in de vergaderruimte blijken de problemen tussen beide heren opgelost te zijn en blijft de heer Panhuysen aan als bestuurslid. Dit besluit wordt met enthousiast applaus door de leden ontvangen.

7. Afscheidsrede aftredende voorzitter

In deze rede gaat hij o.a. nader in op het feit dat de cultuursector zwaar onder druk staat. Er is wel een Deltaplan, maar er is een grote achterstand. De kunstensector wordt wel enigszins ontzien, maar de bijdragen voor de stadsvernieuwing worden geheel ingetrokken, als ook de subsidie voor de kerken. Het standpunt dat Nederland al geheel gerestaureerd zou zijn, deelt hij bepaald niet. Tevens worden monumenten 'overwoekerd' door nieuwbouw. Tegen al deze bedreigingen zal stevig opgetreden moeten worden in een bundeling van krachten waarin de KNOB een belangrijke rol zal moeten spelen.

Namens het bestuur dankt de heer v. Regteren Altena de scheidende voorzitter en spreekt zijn lof uit voor zijn kapiteinschap. Naar zijn oordeel was het hoogtepunt van zijn voorzitterschap de lus-trumbijeenkomst in de Nicolaïkerk in Utrecht. Tot slot van de vergadering spreekt de nieuwe voorzitter de leden toe. Zijn motto voor de komende tijd zal zijn: 'samen bouwen aan een vernieuwde KNOB'. Het einddoel dat het bestuur zich voorlopig gesteld heeft is een viering van het 100-jarig bestaan als herboren vereniging die met optimisme en vertrouwen zijn tweede eeuw kan ingaan; 'aan de inzet van uw bestuur zal het niet liggen'.

Drs. R. de Jong is Hoofd van de afdeling Historie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Mw. drs. M.C. Laleman is als assistente verbonden aan de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de stad Gent.

Drs. A. de Vries is als hoofd restauratieadviezen verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Drs. D.J. de Vries is als restauratieadviseur en bouwhistoricus verbonden aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

Ir. C.J. van Haften is in deeltijd als assistent in opleiding in dienst bij de Technische Universiteit Delft en verbonden aan het project Historische Structuuranalyse Maastricht. Sinds kort is zijn hoofdfunctie medewerker van de dienst Stadsontwikkeling van de gemeente Groningen ten behoeve van de monumentenzorg.

Koninklijke Woudenberg Ameide

restauratie

renovatie

nieuwbouw

vestigingen te: 's-gravenhage, groningen, medemblik, oosterwolde, valkenburg
en zutphen

Foto: P. Wit, Vianen

Het Burgerweeshuis te Naarden

De restauratie van het voormalig Burgerweeshuis,
nu Stadsarchief, is door ons bedrijf uitgevoerd.

Bij de restauratie zijn belangrijke oudheidkundige
vondsten aan het licht gekomen.

voorstraat 7 postbus 3 4233 zg ameide telefoon (01836) 6600
aangesloten bij stichting vakgroep restauratie

Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis

WALBURG PERS

Onmisbare handleidingen voor historisch onderzoek naar plaats en streek: praktisch en informatief

De belangstelling voor de lokale en regionale geschiedenis heeft de laatste jaren een grote vlucht genomen. Er zijn steeds meer amateurhistorici maar ook vakhistorici en studenten die zich intensief bezighouden met de geschiedenis van een plaats of een streek. Voor die groep onderzoekers verschijnen bij de Walburg Pers de *Cahiers voor Lokale en Regionale Geschiedenis*.

In opzet zijn alle cahiers gelijk. Ieder cahier behandelt op compacte wijze een bepaald thema of deelgebied uit de geschiedenis. In het eerste hoofdstuk wordt het thema ingeleid en wordt een overzicht gegeven van de stand van het onderzoek en ontwikkelingen die zich op het betreffende terrein hebben voorgedaan. Vervolgens wordt ingegaan op de mogelijkheden voor de lokale en regionale onderzoeker. Aan de orde komen onderzoeksvragen, bronnen en methoden, ideeën voor onderzoek, steeds op basis van recent verschenen literatuur. Aan de hand van voorbeelden wordt inzicht gegeven hoe men zelf een onderzoek kan beginnen. Een praktisch hulpmiddel bij het onderzoek vormt het handwijzergedeelte, waarin de voornaamste bronnen en hun vindplaatsen worden gepresenteerd. In dit gedeelte is ook de literatuur opgenomen. Een register is toegevoegd om de toegankelijkheid te vergroten.

Alle auteurs zijn erkende specialisten op hun terrein en goed bekend met de problematiek van het regionaal-historisch onderzoek. Een wetenschappelijke redactie staat garant voor het niveau van de reeks.

In de reeks verschenen tot nu toe:

- 1 *Strafrecht en criminaliteit* door H. A. Diederiks, S. Faber, A. H. Huussen jr.
- 2 *Materiële cultuur: huisraad, kleding en bedrijfsgeredschap* door H. van Koolbergen.
- 3 *Historische geografie: landschap en nederzetting* door J. J. J. M. Beenakker.
- 4 *Stadsgeschiedenis* door P. Kooij.
- 5 *Historische demografie: bevolkings- en gezinsgeschiedenis* door A. J. Schuurman.
- 6 *Onderwijsgeschiedenis* door P. Th. F. M. Boekholt.

In voorbereiding zijn:

Vrouwengeschiedenis, Sociale zorg, Dorpsgeschiedenis: bewoning en bewoners, Industriële archeologie, Volkskunde, Lokaal bestuur, Elite-onderzoek, Belastingen.

Prijs per deel f 15,—

Verkrijgbaar in de boekhandel of rechtstreeks bij de Walburg Pers, postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522, telefax 05750-41025, postbank 2069668.